9 к.

ЭМИЛЬ АМИТ

УЧУРЫМЛЫ ЁЛ

ЭМИЛЬ АМИТ

УЧУРЫМЛЫ ЁЛ

икяелер

ГЪАФУР ГЪУЛЯМ АДЫНА
БЕДИИЙ ЭДЕБИЯТ НЕШРИЯТЫ
ТАШКЕНТ — 1971

С(Крым-тат)
А59

АМИТ ЭМИЛЬ.

Учурымлы ёл. Икяелер. Т., Гъафур Гъулям адына эдебият ве санъат нешрияты. Ташкент, 1971.
88 бет. Тиражы 3000.

АМИТ ЭМИЛЬ. Обрывистая дорога. Рассказы.
С(Крым-тат)

Индекс 7-3-3

АКЪ АЛТЫН

Эргаш атанынъ пенсиягъа чыкъкъаны энди чокътан. Бугунь — ярын къышлакъкъа яш агроном келеджек. О, эльбетте, яш, эм озь акъранлары киби беджерикли, иште яныкъ юрек, чалышкъыр йигит олмалы.

Этрафны бутюн кунь къыздыргъан кунеш, гуя иштен къызаргъан кетменджи киби, раатланмакъ ичюн уфукъ артына саркъа башлады.

Шарафат пенджеренинъ янына барды ве онынъ эки къанатыны артынадже ачты. Узун чубукъларгъа сарылып, эвнинъ тёпесинедже котерильген юзюм япракъларынынъ гыржывалы кольгеси онынъ юзюне тюшти, серин ельчик сачларыны сыйпап алды. О пенджереден башыны чыкъарды ве эгилип, багъчалар тарафкъа узанып кеткен ёлгъа козь ташлады. Назары ёлнынъ эки четинде бой-бойгъа тизильген юксек сельбилерде токътады. Къонаяткъан кунешнинъ шавлелери аллангъан сельбилернинъ япракъларыны назик акъшам тюслерине боялай. Диреклернинъ артында уджсыз-буджакъсыз, акъ-ешиль памукъ тарлалары. Мавы кокте исе памукъ киби беяз, енгиль булутлар ялдайлар.

Шарафат пенджереде отурды ве энъсесини диваргъа таяндырып, хаяллы козьлерини тёпеге тикти. Лякин, шу ан, гуя хатрине муим бир шей тюшкен киби, абдырады ве саатине бакъты да тез-тез стол янына барды. Стол устюндеки чайникни, башлангъан печенье пачкасыны ве чай

ичкен вакъытында козь этип тешкерген кягъытларыны, эписини долафкъа къойып, кетмеге азырланды. Шу арада яваштан къапы къакъылды. Шай дер экеч, къапынынъ арасында таныш олмагъан бирисининъ тебессюмли юзю пейда олды.

— Киринъиз, киринъиз,— деп, давет этти Шарафат.

Къапыдан ичери, устюнде крахмаллангъан, ишлемели кольмеги ве беяз чесуча штаны олгъан йигит кирди. Киргенинен о ничюндир кедерленди, юзюндеки тебессюм сёнди.

— Багъышланъыз, манъа мында колхознынъ парторгы бар дедилер. О, гуя бир къабаат ишлеген киби, омузларыны къысты. Олар бирибирине бакътылар. Къыз кулюмсиреди, янакълары къызарды:

— Догъру айткъанлар, буюрынъыз,— деди Шарафат, ашагъы бакъып. Озюнинъ сыкъылгъаныны дуйдырмайджакъ олып, о тез-тез йигитке креслоны косьтерип, отурмасыны теклиф этти.

— Демек, сиз парторгсынъыз?— тааджипленип сорады йигит. Онынъ юзюнде кене тебессюм пейда олды.— Мен Карим Сапаровман, зенаатым — агроном. Сизнинъ колхозынъызгъа ишке ёлладылар.

— А-а-а!— Шарафат энди озюне кельди.— Биз сизни бир афтадан берли беклеймиз, о яш агрономнынъ къолыны самимийликнен сыкъты.— Сиз тамам вакътында кельдинъиз. Мен энди кетмеге азырланаята эдим. Шимди дёртюнджи бригаданынъ шипанында меджлис оладжакъ. Эгер сиз пек ёрулмагъан олсанъыз, юрюнъиз берабер кетейик. Онда бригадирлер оладжакълар, реис де оладжакъ. Сизни де белькилм

онда ишке тайин этермиз. Бизде чокъусы вакъыт бойле меселелер тарлада, мааледе чезиле. Шарафат афу истеген киби кулюмсиреди — Эм бизим памугъымызны да корерсинъиз...

...Ёлда оларнынъ янындан тоз котерип памукъ юклю машиналар кечтилер. Шарафатнен Сапаров машиналарнынъ чанъгъыткъан тозындан чекилип, арыкъ бою узангъан эндекли тёпеге тараф бурулдылар. Къыз огде кете ве тосат-тосат токътап, аркъасына айланып колхоз акъкъында, памукъ акъкъында икяе эте.

— Эр алда... Эшкъ олсын сизге...— деди къыз бираз сукюнеттен сонъ. Озю де ничюндир къызарды. Янында кетеяткъан йигит акъкъында тюшюнгенини дуяр деп сыкъылса керек. Къыз кене токътады. Сапаров абдырап онынъ аягъына баса язды. Не ичюн токътагъан экен, деп суаль берген киби козьлерини онъа тикти.

Къыз омузындан саркъкъан къыйыгъынынъ уджуны пармакъларынен эзгелей,.. тюшюнджеси къайдадыр узакъта...

— Билесизми... Насыл анълатайым сизге?..— деди де, козьлерини ашагъы алды.— Сиз колхозда чалышмагъа къарар бердинъиз. Энди биз мында ойле ишлер тешкилятландырайыкъ, козюнъ корьсин! Эр кес шашар!.. Якъында колхозымызда янъы клуб курулып битти. Корьдюнъизми? Ярын корерсинъиз. Яшларымыз да чокъ, эм эндиден сонъ даа чокъ оладжакъ, шеэрде окъугъанлар битирип келелер.

Сапаров талгъын давушнен:

— Эльбет, эльбет. Сизнинъ колхозынъыз мени къанаатлендиреджекке ошай,— деди де Шарафатнынъ огюне тез-тез адымлады.— Энъ яхшысы шу ки, Самаркъанд якъын,— деп ташлады

о, аркъасына айланып.— Театр, кино... истеген вакъытынъда. Атта шеэрде биле яшамакъ, къатнап чалышмакъ мумкюн! Эм тиджарет, эм зиярет.

Олар бираз лаф этмей кеттилер.

Шипангъа къадар бойдан-бой узангъан дут тереклери арасындан бир группа киши чыкъты. Кишилер шипангъа тараф кете эдилер.

— Ана, гъалиба бизим реис,— деди Шарафат элинен кимнидир косьтерип. Озю де джылмайып козь къыйыгъындан Сапаровгъа бакъып алды.

— Къайсы?— деди де, Сапаров шашмалап тез-тез белиндеки къушагъыны сыкътырды, кольмегини тюзетти. Сонъ кечиттен четке чыкъып бир къач къутудан памугъыны чимчип алды ве буюк бир чеберликнен бир кереден эки аягъындаки ялтыравукъ лаклы аякъкъабынынъ тозуны сюртти. Памукъны четке котерип атты да, къолларыны огге узатып реиске таба адымлады.

Бу арекетлерни сейир этип тургъан Шарафатнынъ козьлериндеки айдынлыкъ сёнди. О, бир ан тааджипленип тургъан сонь, эгильди, агрономнынъ ташлагъан памугъыны къолуна алды, пармакъларынынъ уджунен сильвкти ве пек къыйметли бир шейни темизлеген киби буюк назикликнен онынъ устюндеки тозуны уфюрди...

— Мына, Шарафатхон, ниает энди бизде агроном да бар,— деди реис, парторгны мемнюниетли тебессюмнен къаршылап алып.— Озю де атеш-козь йигитке ошай,— деди ве къакъылдап кульди о, Сапаровнынъ омузындан таптап.— Онынъ айткъанына коре, сиз къаршы олмасанъыз керек... э? Реис бир козюни къымып къызгъа бакъты. Сапаров да агъызыны джайдыра берип кулюмсиреди.

— Мен?.. Мен къаршыман,— деди Шарафат серт давушнен. Сонъ, тишлеринен дудагъыны сыкъып бир кереден Сапаровгъа айланды. Оны сёзлерини эшиткен Сапаровнынъ агъызы ачылып къалды, козьлери фалташ киби фырылфырыл айландылар.

— Бу да насыл шей?— деди реис, къолларыны джайип.— Илле бир фокус ташламасанъыз олмаз!..

— Сиз «акъ алтынны» акъаретлеп котерип аттынъыз,— деди Шарафат тынч давушнен, агрономгъа бакъып. Онынъ чырайы ап-акъ олды. Акъшам къаранлыгъында юзюнинъ джиддийлиги даа зияде сезильди.— Бу алтыннынъ эр бир граммы насыл етиштирильгенинден хаберинъиз бармы? Айлан да бакъынъыз артынъызгъа...

Устьлерине къонгъан тоздан кок ренк алгъан мавы гемилер тарлада бири-бири артындан къувалаша. Этрафта мотор сеслери тынмай. Сол тарафтаки тарлада исе колхозджылар беллерини котермей памукъ джыялар. Етиштирильген памукънынъ эр бир тюбю, эр бир къутучыгъы оларнынъ къаба, териси чатлагъан ишкир эллеринден кече. Олар тюплернинъ устюнде бир чымтым памукъ къалдырмайлар, буюк зорлукънен, чокъ кишининъ къан-тери тёкюлип асралгъан «акъ алтыннынъ» ерге тюшкен эр бир граммыны биле эгилип алалар.

Сапаровнынъ йылтыравукъ аякъкъапларына Шарафатнынъ нефретнен бакъкъаныны эслеген реиснинъ акъылына: «Дост башкъа бакъар, душман аякъкъа»,— деген аталар сёзю кельди.

— Шарафат, къызым, сен даима эйилик къорчалай тургъан эдинъде,..— деди реис тааджипленип.— Я бугунь санъа не олды аджеба?

АНА

Саламат енге аякъларыны сувугъан сандал тюбюне тыкъып, къамбырайып отура. Элиндеки эскирген, кягъытлары сарарып къалгъан. Элифбенинъ япракъларыны яваш-яваш чевире. Сёнюккен козьлерини ири, къара арифли сатырлар устюнден юрсете. Бурюшик индже дудакълары сезильмез бир сакинликнен къыбырдайлар.

Тыштан давуш эшитильгендайын олды. Къартий эллерини тизлерине тиреп, ахылдап-охылдап зорнен еринден турды ве пенджере янына кельди. Портакъал ренкли кунеш дам артына кечкенинден, къарлы азбарчыкъта шимди мавы кольгелер ойнашмакъта. Диварнынъ устюни акъ кийиздай къаплагъан ве эп иримекте олгъан къарда кунешнинъ шавлелери тельгенмекте.

Дивар артындан атлы бир къаралты пейда олды. Башыны къулакъларынадже къызыл басманен саргъан. Ат дивар ягъасында голленген сувны туякъларынен шапылдатып, азбар къапы янына келип токъталды.

— Саламат енге!

Саламат енге почтальонны сесинден таныды ве башына юн шалыны ташлап, эвинден чыкъты. Иримекте олгъан къар устюнден местли галошларынен сакъына-сакъына адымлап, азбар къапыгъа барып етти.

— Хош кельдинъ, огълум. Кене не хабер?

— Бир озюнъизге эки мектюп, енге! Бир де перевод. Мына, йигирми беш кумюш!

— Алла сагълыгъынъны берсин, огълум.

— Акъча ичюн мына бу кягъыткъа имза чекмек керек, енге.— Почтальон квитанцияны чантасы устюне къойып, къалемини къартийге узатты.— Мына, имзанъызны бу ерге къойынъыз.

Саламат енге узакъ бир вакъыт ве буюк бир сабырнен квитанция устюне бир шейлер язды. Почтальон кунештен козьлерини къысып, къабаат ишлеген адамнынъ тавурынен:

— Мектюбинъизни окъуп берир эдим амма, ишим пек аджели,— деди.— Бир бригадагъа даа бараджагъым, кунь исе батаятыр...

Ниает, Саламат енге квитанцияны кери къайтарды.

— Машалла, къартийим, энди адынъызны да язмагъа огрендинъиз,— деп тааджипленди почтальон.— Ким огретти?

— Яхшы адамларнынъ ярдымынен огрениятырым...

— Айды, сагълыкънен къалынъыз.

— Огъурлар олсун, огълум...

Саламат енге эвге къайтып кирди, тирсеклери ипрангъан бахмал тоныны кийди, шалыны къайтадан сыкътырып багълады. Сандыкътан бир пите, бир къач авуч кишмиш ве джевиз алып, оларны дастархангъа сарды. Богъчачыкъны къолтугъына къыстырып, къапыгъа догърулды. Лякин, тавандан тамгъан сув ичюн къоюлгъан джез легенни эслеп, кери бурулды. Легенни яваштан ерден котерип, онынъ сувыны къыя ачылгъан къапы арасындан азбаргъа тёкти. Легенни озь ерине кетирип къойгъанынен, кене тамчы йыры башлады: тып-тып... тып-тып...

Саламат енге эски досты Мерьем енгенинъ эвине кетти. Мерьем енгенинъ къызы Гульджиан кой мектебинде оджапчелик эте. Саламат енгеге кельген мектюплерни Гульджиан окъуп бере эм оны аз-чокъ окъуп-язмагъа огрете. Саламат енге башталарда бу ишке олмайджакъ бир шей деп бакъты. Лякин, сонъундан авеслснип башлады. Джаны сыкъылгъанда Гульджиан къалдыргъан элифбени ала да, оны саатлернен эджелей. Арифлерни огренди, оларны бири-бирине къошып окъумакъны да огренеятыр. Огренмек де керек, чюнки, эки огълу ве къызы кунь кечиктирмеден онъа мектюп язып туралар. Энди бу мектюплерни эр даим башкъаларына окъутып, халкънынъ башыны кутьмеге не аджет бар. Гульджиан кимерде бир ишнен мешгъуль ола...

Саламат енге тахта къапыны енгильден ачып, азбаргъа кирди. Ювасында багълы яткъан копек бирден зынджырыны тасырдатып аякъкъа атылып турды. Лякин, къартийни корьгенинен, къуйругъыны саллай-саллай, кене ерине къайтып чёкти.

Босагъада пейда олгъан Мерьем енге мусафирни кулер юзнен къаршылады.

— Чай ичмеге кельдим,— деди Саламат енге селямлашкъан сонъ.

— Яманлап кельмегенсинъ, атештеки гугюм шатыр-шатыр къайнай башлады,— деди къонакъбай ве адети узре мусафирнен къучакълашты.

Саламат енгенинъ акъайы эшан Къасымбобо сагъ экенде къадыныны эвнинъ босагъасындан атлатмай эди. Шимди Саламат енге джаны истегенде эвинден чыкъа ве къолумкъомшуларына барып келе. Онынъ энъ яхшы ашнасы Мерьем енгедир. Бир къач куньде бир кере мытлакъ бири-бирини ёкълайлар.

Мерьем енге чыракъны якъты. Сандал устюне дастархан джайып, пите догърады, шекерликнен конфет къойды ве ягъбезнен гугюмнинъ богъазындан тутып, софрагъа кетирди.

Йымшакъ миндер устюне чёкип, аякъларыны сыджакъ сандал тюбюне сокъкъан Саламат енге бираз къызынгъан сонъ:

— Гульджиан къайда?— деп сорады.

— Клубкъа кетти,— деди Мерьем енге ве ойларгъа далды.— Махмуд ордудан къайтып кельген... Эвельден мектюп язып тура эди, энди озю кельген...

Саламат енге бир къач ютум чай ичкен сонъ, пиаласыны дастархан устюне къойып, козьлерини достуна тикти.

— Къуш балалары къанатлангъан сонъ, юваларыны ташлап кетелер. Табиатта ойле олып кельген. Инсан балалары да буюген сонъ, анабаба эвининъ босагъасындан атлап чыкъалар да, озьлерине башкъа бир дуракъ тапалар. Шай олып кельген, шай олып кетеджек. Мен де учь данесини учурдым...

— Огъулларынъ не язалар?

— Бугунь кене мектюп кельди. Гульджиангъа окъутырым, деген эдим амма... Буюги акъча йиберген. Алла сагълыкъларыны берсин, мени бош этмейлер.

— Къачан келеджеклер, язмайлармы?

— Насыл кельсинлер, олар сеннен мен дегиллер, иш адамлары. Бельки язда, отпуска маалинде эписи бирден топланып келирлер.

Мерьем енге Саламат енгенинъ пиаласына

текрар чай тёкеджек олды, лякин, мусафир артыкъ ичмейджегини бильдирип, аякъкъа турды.

— Гульджианны клубтан барып бакъайым. Сабырым чыдамай, не язгъанларыны бильмек истейим.

— Отургъай эдинъ, тезден озю сюрип келир.

— Сагъ ол, Мерьем, отурдым. Бельки озюм окъур эдим амма, арифлерини пек уфакъ язгъанлар, окъугъанда козьлерим ёрула. Илериде мектюплеринъизни ири арифлернен язынъыз, деп яздыраджагъым.

Мерьем енге мусафирини азбар къапыгъадже озгъарды. Орталыкъкъа къаш къаранлыгъы тюшкен. Куньдюзи араба ве машиналарнынъ тегерчиклеринен ёгъурылгъан къар къайта баштан бувлап, аякъ астында гъыджырдай. Кой четинде копеклер урелер. Клуб олгъан тарафтан радиола музыкасы эшитиле. Клубкъа якъынлашкъанда Саламат енге бригадирге расткельди. О, къартийни корьмегендайын олып, кечип кетмек истеди, лякин, Саламат енге оны енъинден тартып токътатты.

— Багъышланъыз, Саламат енге, сизни эслемедим,— деп шашмалады бригадир. Онынъ томбул бетинде, къалын дудакъларында суный тебессюм пейда олды.— Гузапаяны ярын кетиртирим. Бугунь кене унытгым...

— Бу сенинъ ярынынъ къачан битеджек я, огълум? Атеш туташтырмагъа чырпым биле олмагъанындан хаберинъ бармы?

— Ярын дедим де сизге, ярын...— лаф битти деген киби, бригадир къолыны сильхди ве агъыр адымларынен юрип, къаранлыкъта джойылды.

Радиодан кино башлагъаны илян олынды. Саламат енге даа кино корьмеген эди. Мерхум акъайны эшан Къасым-бобо, кино шайтан ишидир деп, оны клубкъа якъын биле къоймай эди. Шимди Саламат енге не япаджагъыны бильмеди. Ниает, кесен-кес бир къарар гъа келип, билет алды ве ичери кирди.

Ичери киргенинен, къаранлыкъ клубнынъ диварында чапышмакъта олгъан адамларны, машиналарны корип, тап башы айланды. Кимдир бири онынъ элинден тутып, скемлеге отуртты. Кино дегенлери мына не экен! Яхшы шей... Экиде бир келип турмакъ керек.

Кино биткен сонъ, залнынъ ичи яп-ярыкъ олды. Яшлар скемлелерни дивар кенарларына топлап, ойнамагъа башладылар, къартлар яваш-яваш клубтан чыкътылар. Саламат енге де чыкъты. Къапы янында токъталып, адамларны козьден кечирди. Гульджиан корюльмеди. Не япсын, Саламат енге де эвине догъру адымлады.

Кокнинъ ярысыны къаплагъан мор булутлар арасындан чыкъкъан кенъ манълайлы ай ерге гъамсыз бир тавурнен бакъмакъта эди. Къартий тайып йыкъылмамакъ ичюн дивар ягъалап кетти. Онынъ алдыдан яваш-яваш лаф этип, йигитнен яш бир къыз кетмекте эдилер. Мына, къызнынъ шенъ кулькюси янъгъырады. Эльбет, Гульджиан! Тапышкъанлар...

Саламат енге оларнынъ пешинден етмеге давранды. Сесленип, Гульджианны токътатаджакъ олды. Лякин, тамам бу арада йигит къызнынъ элинден тутаджакъ олды, къыз исе элини кери тартып, кенаргъа чекильди.

— Керекмей... Артымыздан адам келе...

Саламат енге адымларыны явашлатты, токъ-

тайджакъ олды. Лякин, Гульджиан кери айланып бакъты ве къартийни таныгъанынен:

— Саламат енге, сизсизми?— деп къуванды. Къартий оларнынъ янына кельди.

— Хош кельдинъ, Махмуджан! Келгенинъни бугунь эшиттим, ярын ананъа козьайдынгъа бараджакъ эдим. Ордуда хызметинъ биткендир да?

— Отпускагъа кельдим, енге. Сизни бирден танып оламадым...

— Тааджипленмеге шей ёкъ, огълум. Къарт бабанъ сагъ экенде фереджесиз мени пенджереден биле бакътырмай эди. Къайдан таныйджакъсынъ?..

— Къартанай, огълунъыз Лукъман къайда? Биз онынънен бир вакъытлары пек дост эдик. Балалыкъта экимиз биревлернинъ бостанларында къавун хырсызлай эдик,— деди Махмуд ве кульди.

— Огълум Лукъман Бекобадда, заводда инженер олып чалыша. Уйкени, Салим, Ташкенттедир, студентлерни окъута.

— Келип туралармы?

— Экиде бир... Мени озьлерине яшамагъа чагъыралар. Оладжакъ шейми! Омюрим мында кечти. Къартым да мында джыйылды... Мында тамыр аттым. Тамырымнынъ юлкъулгъаныны истемейим. Манъа мында да ярамай дегиль...

Гульджиан Къартийден шакъанен сорады:

— Бойле кеч маальде кезинмеге чыкътынъызмы?

Къартий джебиндеки элинде сыкъувлы мектюпни шакъырдатты...

— Киногъа баргъан эдим, къызым. Бригадир де керек олды, оны да расткетирдим. Бир афтадан берли гузапая ышандырып юре, сандалым сёнип къалды.

— Гузапаяны ярын мен озюм кетиририм,— деди Махмуд.— Колхоздан машина алып кетиририм.

— Сагъ ол, огълум, алла мурадынъа ириштирсин.

Олар къартийнинъ азбар къапысы огюне келип токътадылар.

— Мына мен де эвиме келип еттим,— деди Саламат енге.— Сагълыкънен барынъыз...

Къартий эвине кирип, электрик лампасыны якъты. Аякъ устюнде къалып, ойгъа далды. Тавандан эп сув тамлай: буль-буль... буль-буль...

Саламат енге долабдаки дефтерден эки табакъ кягъыт йыртып, сандал башына отурды. Элине кене элифбесини алды. Онынъ устюне кягъытны ерлештирип, эджелей-эджелей язмагъа башлады:

«Селям алейкум, огълум! Агъанъ манъа пара ёллады. Сен торунымa пиянина алмакъ ичюн акъча топлагъанынъны язгъан эдинъ. Санъа йигирми беш рубле ёллайым. Аладжакъ алетинъде меним де иссем олсун. Меним ичюн раатсызланма. Шукюрлер олсун, яшайышым бир къарар...»

Тавандан тюшкен тамчылар исе легендеки сувны сачрата. Кене шу давуш: буль-буль... буль-буль... Азбарда ель эсе, къапыгъа келип уруна, баарь эльчиси оны ачмакъ истей.

[illegible]
[illegible]
[illegible]

ЧАНТА

Сервер азбардаки арабачыкъ устюне отурып, пыркъ-пыркъ буруныны чеке. Элиндеки тазе ешиль чубукънен къумны чызгъалай.

— Эр вакъыт, эр шейнинъ эскиси манъа келип тюше,— деп бурны астындан мырылдай ве козьяшлары чыбырайым деп тургъан козьлерини кирли эллеринен окъалай.— Китаплар, дерсликлер Левизадан асабалыкъ къалалар: юз йыл яткъандан, сонъ манъа... Энди чантасы да эскирди, онъа кереги ёкъ, манъа берелер...

Анасы йипке асылы бем-беяз чамашырларны элинен тутып бакъа.

— Вазгеч энди, шыншыкълай берме!— дей о, артына айланып. Левиза бешке окъуй эди, сен исе беш дегиль, энди эки биле ала башладынъ... кузьге къалдынъ.

— «Эки» экен! Эльбет де чантанъ эски олса «эки» олур. Башкъа балаларнынъ чанталары янъы, менимки исе...

— Етер энди!— анасы сертлене, чырайы сытыла.— Сенинъ янъы форманъ бар. Левиза сендай экенде мектепке чабланен баргъан вакъытлары да ола эди... Шимди де мына, бакъ, достлары тогъайлыкъта ойнап-чапып юрелер, чечек джыялар. Энди мектепни битирип, китап-дефтерлерден къутулдыкъ, деп къуваналар. Левиза исе мал фермасына кетмеге азырлана. Чалышмагъа огренмек истей, бильгисини арттыраджакъ ола... Анасына ярдым этмек истей.

Анасы къуругъан чамашырларны топлай ве тахталары къуракъшыгъан мердивенден чардакъкъа котериле.

Сервер козь къыйыгъындан Левизанынъ пенджересине бакъа: аптеси озюнинъ беяз халатыны утюлей. Бу халат анасынынъки эди, шимди онынъки олды. Омюринде биринджи кере акъ халатнен ишке кетмеге азырлана.

Сервер аптесине бакъты. Аптеси онъа энди балабан къыз олып корюнди. Дюльберлиги де ойле... Койде ондайын дюльбер къыз ёкътыр. Лякин, Левизанынъ къалын сачлары арасында къыстырылгъан пападие чечеги солгъан, бурюшкен... Сервер аптесини аджыгъан киби олды. Банаки джан агъырысыны да унутты.

Сервер еринден сычрап турды, озеннинъ о тарафында джайылгъан ешиль тогъайлыкъкъа козь ташлады: этрафта чешит ренкте чокътан-чокъ чечек джайрап ята, ойле бир дюльбер манзара ки, гуя оны тылсымлы эллеринен насылдыр бир аджайип рессам япкъан.

Сервер сонъки сефер бурнуны чекти де, къоранынъ устюнден секирип, о тарафкъа чапып кетти.

... Левиза эм йырлай, эм де утюлей. Пенджередеки чёль чечеги дестесини эслемей. Къашан ельчик чечеклернинъ япракъларынен ойнай, ельпирете, гуя тогъайлыкънынъ къокъусыны Левизагъа сездирмек истей. Левиза пенджередеки чечеклерни корьгенинен, шашып къалды. Атта къолуны биле пиширди. Чечеклерни элине алды, сыйпады, къокълады, багърына басты. Сонъ, пенджереден башыны чыкъарып, белинедже эгилип о якъкъа-бу якъкъа къарады.

— Сервер! Серверчик! Бу ерден ич кимсе кечмедими?

— Ёкъ, корьмедим,— деди Сервер ве аптесине тилини косьтерип, озен ялысында ойнагъан балалар бетке чапмагъа ынтылды.

— Сервер, кадям, бу якъкъа кельчи. Санъа гизли бир шей айтаджам.

Сервер, тиль косьтергеним ичюн къулакъларым бурулмазмы экен деп, къоркъа-къоркъа пенджере янына кельди.

— Мен санъа, кадям, биринджи айлыгъымдан янъы чанта алырым,— деди Левиза Сервернинъ къулагъына пысылдап. Деди де, айткъанларындан утаныр киби, шу саат башыны кери чекти.

— Худжыр къыз бу бизим Левиза,— дей озь-озюне Сервер.— Чечеклерни мен шай, олмайджакъ бир шей деп кетирдим, о исе манъа чанта... Озю де биринджи айлыгъындан... Бар да анъла бакъайым къыз баланы.

АДРЕССИЗ МЕКТЮП

Эсма аптенинъ тек бир огълу бар эди. Лякин севимли эвляды дженкке кеткенден сонъ ондан ич бир тюрлю хабер-тебер кельмеди. Шимди Эсма апте бир озю яшай. Сой-акърабасы да ёкъ. Юреги пек тарсыкъкъан вакъытларда къолум-къомшугъа кирип чыкъа, я да: «Умют дюньясыдыр, бельки бир кунь ола пейда олур» деп, юрек аджысыны тынчландырмагъа тырыша.

Эсма апте бизге кельгенде анам джан-юректен къувана. Олар экиси де миндер устюне чёкип отура да, фильджанларындаки къара къавени ичип, саатлернен дертлешелер.

Анамнынъ талийи Эсма аптенинъкине ошай. Меним агъам да дженктен къайтып кельмеди. Военкоматтан алынгъан уфачыкъ кягъыт агъамнынъ ватан огърундаки урушларда Перекоп янында къараманджа эляк олгъаныны бильдирди.

Мына шимди де олар кедернен ах чекип, эвлятларыны хатырлайлар.

— Огълум, Шевкет, сандыкътаки мектюпни бир даа окъучы,— деп анам манъа айланды.

Мен элимдеки китапны ташлап, янаша одагъа чыкътым. Мектюп энъ къыйметли бир хатире оларакъ сандыкънынъ тюбюнде сакълы тура. Бу мектюпни анам эзберден биле. Лякин, юрегине асретлик кедери толушкъан ве баш урмагъа ер тапмагъан заманларында, кене бу мектюпни манъа окъуттыра. Мен озюм тыпкъы-

тыпкъына агъама ошагъанымдан, мектюпни окъугъанда козьлерини менден алмай, бу саниелерде мени агъам деп зан этсе керек...

Анам агъамны фронткъа озгъаргъанда койимизде тек бир къартлар ве балалы къадынлар къалгъан эдилер. Чокъкъа бармадан койимиз душман элине кечти. Куньдюзимиз геджеге чевирильди. Энди сакъаллы къартлар баштаки киби чубукъларыны тютетип кипарислер янында топлашып, яшларгъа озьлеринин эвельде корип кечирген яшайышлары акъкъында икяе этип отурмайлар — шимдики яшлар озьлери энъ агъыр сынавдан отьмекте эдилер. Ел янында чалынмагъан ашлыкълардан кельген бодене сеслери тынды; баштаки киби чёльде отлап тойгъан тавлы сыгъырлар да койге къайтып кельмейлер, кельселер де оларны къаршылап алмагъа киши ёкъ.

Геджелери къара кокни сары-сары ёлакълар сызгъалай, узакътан насылдыр бир терен давушлар эшитиле. Бирден сесkенген киби, ер гурюльдей ве эвлернинъ диварлары сарсылгъанындан пенджере джамлары къырыла.

Мына шу къоркъунчлы геджелернинъ биринде, орталыкъ топ-тюфек давушына богъулгъан бир вакъытта, кок юзюни шемшекдай ярып, балкъылдап янгъан бир шей лиман ичине келип тюшти. Онынъ топракъкъа урулывындан ве патлавындан ер тепренди, пенджерелер сарсылды. Анам мени дераль къучагъына алып, азбаргъа чапып чыкъты да, узакътаки янгъындан къан тюсюне бояланаяткъан лимангъа козь тикип:

— Кезлевге еталмады завалы!..— деди къайгъылы сеснен.

Тамам шу арада кок юзюнден энмекте олгъан акъ бир шей козьлериме илишти. Ерден ёллангъан къуршунлар, атешли окълар киби, онъа къаршы учтулар. Арадан бир къач дакъикъа кечер-кечмез немсе солдатлары мотоциклетлерини гурюльдетип, кой ичинден лимангъа тараф ашыкътылар. Бираздан эки кере пыштав атышы ве автомат давушлары эшитильди. Сонъ, эр ер тынып къалды.

Шу геджeнинъ бузлу сабасында немселер ич бир адамгъа лиман тарафына кетип-кельмеге рухсет этмедилер. Онда, къумлы ялыда, душман тарафындан атылып ольдюрильген совет учуджысы серилип ятмакъта эди. Душман аскерлери койлюлерге оны коммеге изин бермедилер.

Лякин балалар ичюн ясакъ этильген шей бармы я!.. Эки куньден сонъ биз лимангъа барып чыкътыкъ. Учуджынынъ джеседи козьден гъайып олгъан. Бираз авлакъта кучючик бир обачыкъ — бельгисиз къараманнынъ къабири пейда олгъан.

Биз янгъан самолётны бусь-бутюн тешкерип чыкътыкъ ве оны бир даа тамир этип учурмакъ мумкюн олмагъанына инанаджагъымыз биле кельмеди. Къара свастикалы самолётларны урып тушюрмек ичюн биринджи ким учаджагъы акъкъында арамызда кунь эвельден дава башлады. Давамыз аз къалды котекке чевирилеязды... Мен балаларнынъ арасында энъ кучюги эдим. Шай экен бойле бир муим меселе чезильгенде онда меним иштирак этмем затен керек танылмады. Учмагъа акъ талап этмек бир якъта турсын, бу акъта меннен лаф биле этмедилер.

Мен джаным агъыргъанындан балалардан

айрылып, чытырманлы когем тереклери арасында юрьдим. Юре-юре кене къуршунлардан тельме-тешик олгъан беяз парашютнинъ юксек пытакъларгъа чырмашып къалгъан ерине келип чыкътым. Оны пытакълардан айырып алмакъ-нынъ ич имкяны ёкъ эди. Аягъымнен чюрюген япракъларны къарыштырып башладым. Меним бутюн хаялым наган тапмакъ ве о наганнен, яваш-яваш, ешилькозь фрицлерни атмакъ эди. Эм де таптым! Лякин, наган дегиль де, кенарлары азачыкъ куйген планшет таптым. Онынъ устюндеки къапы уютмадан эди ве онынъ тюбюнде Къырымнынъ картасы бар эди. Мен къувангъанымдан бакъырып джибердим. Меним сесиме балалар топлашып чапып кельдилер ве буюк меракънен планшетни тутып-тутып бакътылар. Олар атта планшетни денъишмекни, яни, онынъ ерине манъа самолётта биринджи учмакъ акъкъыны теклиф эттилер. Мен исе, ачувым къатты олгъанындан разылыкъ бермедим. Тез-тез планшетни къойныма тыкъып, пытакълар арасындан ёл къармалап зувмагъа башладым. Немселер корьмесин деп, къоркъудан артыма-огюме бакъа-бакъа чапып эвимизге къайтып кельдим.

О планшетнинъ ичинден бир мектюп чыкъты. Конверти устюнде адреси ёкъ эди. Шунынъ ичюн мектюп бу вакъытгъадже бизде сакълы къалды. Анамнынъ шимди хатырлагъаны да ана шу мектюп.

Эсма аптенен анам фильджанларыны табакъ устюне къойып, козьлерини манъа тиктилер. Мен, энди къачынджы кередир, бу сарарып къалгъан конвертни ачып, ондан мектюпни чыкъардым ве окъумагъа башладым:

«Азиз анайым! Мен эр бир учушымдан сонъ, санъа мектюп язам. Лякин, оларны санъа ёлламанынъ чареси ёкъ. Фашистлерни топрагъымыздан айдап чыкъаргъан сонъ, санъа бир торба мектюп алып барарым.

Кимерде бир койимизнинъ устюнден учып кечем. Эвимизнинъ янтайып къалгъан диварларыны корем. Дженктен сонъ, аначыгъым, янъы эв къурармыз. Сени азбарымызда корерим деп, самолётымны алчакълатам ве койимизнинъ устюнден бир кере айланам. Къоркъудан тапылгъан тешиклерге сакълангъан душманларны корем. Козьлюгимни манълайына котерип, козьлеримни керип-керип бакъам, лякин, сен корюльмейсинъ. Оджагъымыз да тютемей. Агъачынъ олмаса керек... Сабыр эт, анайым, дженктен сонъ санъа араба-араба агъач кетиририм. Сыджакъ оджакъ башында бу дешет йылларнынъ сувугъыны да, ачлыгъыны да, къайгъысыны да унутырсынъ.

Диварлары ичинде сен ильки кере меним сесимни эшиткен алчакъ эвчигимиз ичюн, чевресинде джайылып, манърашып къойлар отлагъан чёллер ичюн, анам, мен мукъаддес гъалебе саатини якъынлаштырмагъа бутюн кучюмни аямам.

Душманнынъ дёрт «мессершмидт» самолётыны урып тюшюрдим. Чареси олса эди, бу ава айдутларынен койимиз устюнде тутушыр эдим. О вакъыт сен де ерден сейир этип, огълунънынъ ватан огърунда йигитлерадже урушкъаныны озь козьлеринънен корер techинъ.

Тюневин койимиз кенарындаки «Эски мезарлыкъкъа» бомба ташладым. Буны юрек аджынтысынен яптым. Онда бабамнынъ да къабири

бар... Лякин, не чаре, фашистлер къабирлернинъ баш ташларындан озьлерине атеш ювалары ясап, онда зенит топларыны ерлештиргенлер. Эсаплашув саати якъынлашаятыр, биз мытлакъ енъермиз!

Сабыр эт, анайым, бекле мени. Мен мытлакъ къайтып келирим.

Шимди кене душмангъа къаршы учаджакъмыз. Ашыкъам.

Огълунъ Эскендер.»

Эсма апте къыбырдамай отура. Бетинде индже ёлакъ-ёлакъ бурюшиклер онынъ вакъытсыз къартайгъаныны косьтерелер. Онынъ бакъышы тушюнджели, козю огюнде гуя догъгъан койи джанланды: Эсма апте онда о вакъыт, юреги бир шей сезген киби, терен теляшнен, огълуны фронткъа озгъаргъан эди, бираз вакъыттан сонъ исе, акъайыны да дагъгъа, партизанларгъа озгъарды. Къолундаки фильджанда ичилип битмеген къаве сувып къалгъан... О терен кокюс кечирди ве талгъын сеснен:

— Менимкининъ де ады Эскендер эди...— деди.

Агъыр ве муляим табиатлы бу къартийге гонъюль алыджы, теселля бериджи сёзлер айтмакъ истедим, лякин, онынъ кедерли дуйгъуларыны суслендире биледжек сёзлерни къайдан тапарсынъ!

Анам терен кокюс кечирип, мектюпни элине алды.

— Эсма енге, меним тонгъучым къайтылмаз ёлларгъа кетти, ватан ичюн вефат этти. Иште, биринджиси ерине экинджиси осеятыр, деп козьлеринен мени ишарет этти.— Бу йигитнинъ

мектюбини сиз алынъыз. Ола билир, оны да анасы беклейдир. Кимерде бир ачар, окъурсынъыз. Буны огълунъыз яза, деп эсапланъыз иште....

Эсма апте мектюпни мукъаддес бир шей киби алып, къойнына сокъты.

— Сагъ ол, чокъ сагъ ол,— деди о самимийликнен.— Бу мектюпни мен эр даим къойнумда, юрегим устюнде ташырым. Умют дюньясыдыр, бир кунь ола бельки огълум да пейда олур... Къайда барсам, ашыкъып эвге къайтам, умютим шунда ки, чюнки, ольди деген кягъыты кельмеди де... Бир сойлары пенсия пешинден чапкъалап юрдилер. Мен исе, бир ерге аслы бармадым, эм сорамадым. Кереги ёкъ, пенсияда, бойле кягъыт да... Ярабби, къайдан келе асла бу дженклер бизим башымызгъа?..

Иште ойле о, аналарнынъ юреклери — дженкте гайып олгъан огъулларыны эп беклейлер. Ольди деселер де беклейлер. Озьлерининъ козьлери юмулгъандже беклейлер.

Мен ашыкъып балконгъа чыкъам. Мен бутюн дюньягъа къычырмакъ истеим:

— ИНСАНЛАР! Аналарынъызнынъ юреклери насыл теляшнен чапалагъанына бир бакъынъыз!.. Олар лянетлеген эр шейге лянетлер ягъдырынъыз! О вакъыт дюньяда ич бир тюрлю яманлыкъ къалмаз.

АНАМНЫНЪ УМЮТИ

Къышлакънынъ устюнде гогерджинлер учалар. Олар та къабарыкъ, сувлы булутларнынъ янына авелейлер. Мен эшиткен эдим — гогерджинлер тынчлыкъ ве къуванч кетире экенлер. Шунынъ ичюн, шимди оларнынъ биз отургъан эвнинъ тёпесинден де учмаларыны пек истейим. Башымны тёпеге котерип, олгъан дикъкъатымнен гогерджинлерни сейир этем, атта башымдаки къалпагъымнынъ чамургъа тюшкенини дуймай къалам. Мен къалпагъымны къакъып, башыма кием ве китап толу чантамны къолтугъыма къысып, чамурлы ёлдан тайгъалай-тайгъалай эвге къайтам. Мектепте дерс битти. Лякин, анам даа къайтмай. Онынъ юкъары сыныфларда да дерслери бар. Мен ашыкъмайым, чюнки эвимизде кимсе ёкъ. Мектептен чыкъкъанымнен анамнынъ саба чантама къойгъан бир кесек мысырбогъдай питесини чайнап юттым. Билем, анам бугунь де эвге кеч келир.

Бабамдан чокъ вакъыткъадже мектюп кельмесе, о даима кеч къайта. Чюнки мектюп кельсе, оны анама мектепке алып кетип берелер.

Мен тар ве айланчыкъ сокъакътан кетем. Эки тарафындан юксек дым исарлар олгъан бу сокъакъ, басыкъ бир тоннельны анъдыра... Ичериден бекли олгъан кочюрме къапыларнынъ арасындан кескин копеклер бурунларыны сокъып манъа урелер. Мен энди алышкъаным, оларгъа

къулакъ асмай ёлумны эп девам этем. Шу арада анамнынъ тюневин торбачыкънынъ тюбюндеки сонъки курпеден чайма пиширгенини хатырладым да, барып бираз къозукъулакъ джияйым, дедим.

Мен къышлакънынъ четиндеки джарты эвлернинъ янындан отип, кенъ арыкънынъ бир башындан дигер башына созулгъан тайгъакъ агъачнынъ устюнден кечип, кольгели ве тынч багъчагъа чыкътым. Кунеш къайдандыр четтен, тереклернинъ арасындан алтын къолларыны узатып, чыкъ данечиклерни баягъы сарыкътыргъан. Шай олса да, отлар аякъларымны сылатты.

Тюневин, гуя кок къутургъан, бутюн гедже яшын яшнап, кок гудюрдеп чыкъты. Мен эрте ятсам да, ничюндир юкълап оламадым. Ниает, башымны ёргъан тюбюне тыкътым. Манъа пенджеренинъ огюнде оськен балабан урюк терегинининъ жийкъылдысы, онынъ пытагъы эвнинъ тёпесине окъалангъаны эшитиле. Бираздан эвнинъ тёпесинде «чып-чып» этип тамчылар тюше башладылар. Олар ташчыкълар тюшкен киби «такъ-такъ-такъ» этип, алюмин чанакънынъ ичине сыкъ-сыкъ тамладылар. Бир ан оданынъ ичи яп-ярыкъ олды. Кок ойле гудюрдеди, дерсинъ о парча-кесек олды. Пенджеренинъ джамлары шатырдады... Ничюндир козюмнинъ огюне эвакуация вакъыты кельди: эшелон, «вый-й» этип тюшеяткъан бомбаларнынъ афатлы сеси, оларнынъ патлагъаны... Мен устюмдеки ёргъанымны чекип алдым.

Анам пенджере огюндеки къыйышаякъ столнынъ башында отурып тюшюнджеге далгъан. Тешкерильген бир топ дефтер столнынъ четин-

де дестенен тура. Бирден яшын ялкъылдады. Мен анамнынъ тюшюнджели козьлерини ве пенджеренинъ джамларындан козьяш киби чыбырып акъкъан сув ёлакъларыны корип къалдым. Кок гудюрдиси орталыкъны сарсыткъанда анам сескенмеди биле, дерсинъ, акъылы-фикири башкъа ерде. О иненен фитильни чокъычлап бираз ярыкълатты да, мен яткъан сетнинъ янына келип, онынъ тюбюндеки чемоданчыкъныынъ ичинден бабамнынъ фронттан ёллагъан бир десте мектюбини чыкъарды. Эгер ондан чокъ вакъыткъадже мектюп кельмесе, анам эр вакъыт бирер-бирер эскилерини окъуй эди. Анам столнынъ янына барып отурды. Мен чокъ вакъыт онынъ юн шалнен япынгъан арыкъ омузларына бакъып яттым. Анам, озю орген бу эски шалны, питеге денъишмегени ичюн, аля къуллана. Юкъугъа кетеяткъанымны мен ич бир вакъыт дуймайым. Кене козюмнинъ огюне демирёл станциясы, майышып-бурулып къалгъан рельслернинъ устюне конделен тюшип яткъан паровоз кельди: кишилер къычырыкълап чапалар, йыкъылалар... Къап-къара къанатлы кольгелер башымнынъ уджунда дюрюльдейлер... Мен къалтырап уяндым. Ода къаранлыкъ. Сыджакъ манълайыма анамнынъ салкъын олып тийген къолыны дуйдым.

— Юкъла, балам,— дегенини эшиттим.— Къоркъма. Мен янынъдам, огълум...

Мен багъча ичинде гурь оськен отларнынъ арасында юрем. Анда-мында башларыны эгген чечеклернинъ устюнде кобелеклер юкъсырайлар. Къозукъулакъ корюнмей — отлар ичинде теренге сакъланса керек.

— Эй, Энвер, бакъчы мында!..— кенардан

кимнинъдир сеси эшитильди. Бакъсам, бираз авлакъта Бахтияр тура. Узатылгъан авучында насылдыр сары бир шей. Мен онынъ янына бардым. Къолунда босторгъай ювасы экен. Ювада исе агъызлары сап-сары эки къуш балачыгъы къыбырдай. Олар узатып-узатып агъызчыкъларыны ачаберелер, озьлери де др-р, др-р къалтырайлар.

— Оларны теректен ерь тюшюрген,— деди Бахтияр.

— Айванчыкъларгъа бир шей ашатмакъ керек...— дедим де, даа демлери ашап битирген питемни хатырладым.

— Мен оларгъа славчан бердим, ашамайлар,— деди Бахтияр, окюнчнен.

Тёпемиздеки пытачыкъ салланды ве биз онынъ устюнде къонгъан къушчыкъны эследик. О къоркъу толу къара козьчиклеринен эйджанланып бизге бакъа эди.

Бахтияр, кушчыкъны урькютмейим деп, яваштан терекнинъ янына барды да аякъларынынъ уджуна котерилип юваны пытакъларнынъ арасына къойды. Тез-тез о ерден кеттик.

Биз Бахтиярнен биринджи сыныфта берабер окъуймыз. Мен энди озьбекчени баягъы билем ве балаларнен лакъырды этип, анълашып олам.

— Къайда кетесинъ?— деп сорады Бахтияр.

— Бир ерге...

— Юр бизге барайыкъ. Анам бугунь пите пиширеджек...

— Екъ,— дедим мен.— Меним анам да пите пиширеджек...

Биз чанталарымызны саллай-саллай баягъы вакъыт лаф этмей юрдик.

— Энвер, оджа сени яхшы ресим япа деп, макътады. Манъа бир ресим япып бер даа...

Янымызда бир ялпакъ кутюк бар эди. Биз тюбюмизге чанталарымызны къойып, стол башына отургъан киби, кутюкнинъ янына чёктик. Бахтияр озюнинъ балабан ресим дефтерини кутюкнинъ устюне джайды. Мен бойле дефтерде даа ресим япмагъан эдим. Буны Бахтиярнынъ бабасы шеэрден алып кельген. Бахтияр къутусындан бир талай ренкли къарандаш чыкъарып тёкти.

— Насыл ресим япайым санъа?..

— Не истесенъ оны яп. Озюнъ не севсенъ...

Биз лаф этмей отурамыз. Орталыкъ тынч. Бойле тынчлыкъны мен пек севем. Юзюм чубукълары эки къардаш киби къуджакълашып, чыкъны эмселер — оны севем. Баарьде тизден кельген отларнынъ, анда-мында сачылып яткъан кягъыт парчаларыны анъдыргъан сарыкозь акъбардакъларнынъ арасында чапкъалап юрмеге севем. Кунештен къызгъан алтын къумны авучларыма алып, сув киби пармакъларымнынъ арасындан акъызмакъны севем. Ондан да зияде уфукъларгъадже узангъан мавы денъиз манзарасыны севем. Эр ер мавы — къаерде кок, къаерде денъиз, айырамайсынъ...

Мен адети узре, ресимни тез япам. Пек яхшы демек мумкюн дегиль. Мен беллесем, эр кес киби япам. Факъат мен даима бир шейни япа берем де, шунынъчюн яхшы чыкъа. Озюм биле тааджипленем. Ресим дефтеримнинъ бутюн бир бетине мас-мавы денъиз чыздым. Денъизнинъ тёгерек четине бойдан-бой ешиль ялы, ялыда исе, бем-беяз шеэр яптым...

Багъчанынъ о бир башындаки тереклернинъ

арасындан корюнген дувал тарафтан созукъ сес эшитильди:

— Бах-ти-я-ар!..

Бахтиярнынъ чырайы сытылды.

— Аптем чагъыра,— дедиде, ачувланып аякъ устюне турды.— Не ке-ер-ек?— деп багъырды.

— Бахтиярджан! Тез ол, чап эвге!.. Буюк байрам!.. Дженк биткен!.. Гъалебе!..

Бахтияр омузларыны къысты, шашмалап манъа бакъты. Сонъ, бир кереден еринден сыптырылды ве кетеркен чантасына дефтерини тыкъыштыра берип, табана къувет, аптеси тарафкъа чапты.

Мен шу ан анамны ойладым. О эшиткен экенми, аджеба? Эшитмеген олса даа яхшы!.. Бабамны башта озюм къаршылап алырым. Эгер бабамнынъ къолундан тутып, апансыздан босагъадан берабер келип кирсек — ана къуванч къайда олур!.. Догъру станциягъа чапмалы! Дакъикъасы паалы... Шу ерден сыптырылып, аякъларым баскъан ерни козюм корьмей, багъчанынъ ичинден кестире берип, бойдан-бой тизилип тургъан сельбилернинъ талдасынен ортюли ёлгъа чыкътым. Нефесим тутыла. Богъазым къуруй... Мен исе эп чапам. Кунь къонгъандже станциягъа барып етишмели. Бабамнынъ кокреги орденге толудыр. Мен билем, о манъа бирисини берир. О мектюплеринде де анамнен экимиз ичюн, Ватанымыз ичюн ич бир шейни, атта джаныны биле аямайджагъыны яза эди.

Ана энди пытакълары къурып къалгъан джевиз тереклери де корюнди. Бу ерлер манъа таныш. Джевиз тереклерини кечкен сонъ, ёл онъ къолгъа бурула. Тарланынъ ичинден кести-

рип кетсенъ станция якъын амма... Энди паровозларнынъ отъкюр сеси де, вагонларнынъ такъылдысы да эшитиле. Юрегим чапалана. Лякин, эп чапам, чапам.

Ниает, айланмадаки дут терегине келип еттим. Мен бу терекни яхшы билем. Акъылымда, биз анамнен станциядан ильки сефер къышлакъкъа джаяв кеткенде бу терекнинъ тюбюнде отурып ял алгъан эдик. Анам бир къолунен агъыр чемоданны котерип, дигеринен меним къолумдан тутып кете эди. Энди орталыкъ къаранлыкълашып башлагъанындан, биз къайда кетеджегимизни де бильмедик. Сорамагъа да кимсе ёкъ. Гъает ёргъун олгъанымыздан бираз раатланайыкъ деп дут тереги тюбюне чёктик. Чюнки бизни къаршылап чыкаджакъ эдилер. Арыкъ эшечик екильген къодалакънен эслидже бир киши янымызгъа кельгенде, биз энди умютимизни кескен эдик. О киши шимди биз отургъан эвнинъ саиби эди.

О вакъытта бу терек даа гурь эди. Онынъ япракълары арасында чырмашып къалгъан ай шимдикисидай козюмнинъ огюнде. Терек ортасындан башлап, эки дане къалын къош пытакъкъа айырыла эди... Онынъ бирисини тюневинки ель-фуртуна сындырса керек. Кимдир энди онынъ агъачларыны да ташып алып етиштирген. Терекнинъ сийреклешип къалгъан япракълары гуя бири-биринен кедерли-кедерли фысылдашалар. Орталыкъны къаранлыкъ баса башлады. Тереклернинъ арасындан телюкели бир шытырды эшитильди. Насылдыр бир къуш дерсинъ агълагъан киби къычырып, къанатларыны шапылдатты. Мен энди къоркъа башладым. Артыма къайтайыммы экен, сонъ къайткъанда

адашмаммы экен?.. Эр алда эп огге, узакъта арасыра корюнген электрик ярыкълары бетке кетем. Бираздан огюмде ат адымлары эшитильди ве атлынынъ кольгеси корюнди. Онъа ёл берип четке чекильдим.

— Къайда, огълум?— деп сорады атлы, атыны токътатып. Мен бизим почтальонны таныдым.

— Станциягъа!— дедим мен.— Бабамны къаршыламагъа!

— Оны санъа ким айтты?— деп тааджиплении почтальон.

— Я дженк битти де? Эшитмединъизми? Энди эр кес эвлерине къайтаджакъ!..

Почтальон тишлеринен дудагъыны сыкъып, сийрек чот сакъалыны сыйпады. Ат да бир ерде турмай аякъларынен ёлда лайлы сувны сачратып къыбырдай берди.

— Мен шимди станциядан келем. Бугунь энди поезд олмайджакъ,— деди о эеджанлы давушнен.— Кель, огълум, биз эвге къайтайыкъ. Ананъ онда сени къыдырып шайтанлы олгъандыр...

— Мен станциягъа бараджагъым,— деп инаатландым.

— Сенинъ ананъа мен бугунь мектюп кетирдим. Бельки мектюп бабанъдандыр. Къачан къайтып келеджегини язадыр? Юр кетейик!— о эгилип манъа къолыны узатты. Мен чапып онынъ къолына япышкъанымнен атнынъ терли аркъасында пейда олгъаным бир олды.

— Бель бавумны яхшы тут,— деди де о манъа айланып, сонъ атыны джибере берди.

Анам исе бутюн къышлакъны айланып чыкъ-

къан, мени тапамай ве даа къайда къыдыраджагъыны бильмей янъычыкъ эвге кельген. Ат тапырды котерип, биз отургъан эвнинъ огюнде токътады.

Абдырап, къабаргъан сачларыны къолларынен тюзете-тюзете къапыгъа чыкъкъан анама почтальон: «Мына, оджапчем, алынъыз йигитинъизни,»— деди де, яваштан мени ат устюнден тюшюрди. Мен анамнынъ сачларыны тарамай, тюзетмей бойле юргенини ильки сефер корьдим. О эр вакъыт сачларыны эки къалын сач этип оре ве къаталакълап ерлештире эди. Бу анамны пек дюльбер косьтере ве мен онъа пек алышкъан эдим... Анам мени сёгер деп къоркъкъанымдан башымны ашагъы алып, онынъ янына бардым. Анам исе, терен кокюс кечирип, меним башымны сыйпады. Сонъ, яныма чёкти де, мени къучакълап багърына басты — анамнынъ юреги «дук-дук» ургъаныны, янакъларынынъ сылакъ олгъаныны дуйдым.

— Мында эр ерде кескин копеклер барда я, балам,— деп юзюмни сыйпай, пармакъларынен сачларымны къарыштыра.

Мен анамнынъ къучагъындан къуртулып, чапып одагъа кирдим. Стол устюнде липильдеп чыракъ яна. Онынъ янында йыртыкъ конверт ве басма арифлернен бир кягъытчыкъ ята. Анам элимден кягъытны чабикликнен алды да, къайдадыр сакълады. Мен ондан тек, манъа анъламагъан: «... погиб смертью храбрых...» деген сёзлерни окъуп етиштирдим, ишанчсызлыкънен анама бакъып къалдым О, менден бир шей сорама, деген киби башыны саллады, озюне коре кулюмсирейджек олды, лякин, дудакълары къалтырады, козьлери торланды, дераль башыны менден чевирди. О куню къуванч да, гъам-къасевет де бир ерде юрдилер.

— Бар, огълум, къолларынъны юв,— деди о басыкъ давушнен.— Мен бугунь санъа лезетли шей пиширдим. Шимди берабер ашармыз.

Мен софагъа чыкъып, элимни, бетимни ювдым. Ичери къайтып киргенде, столнынъ устюнде бир чанакъ пишкен къартоп бувланып тура эди. Онынъ къокъусы бурныма ойле лезетли олып урулды ки, мен сабыр эталмай аман бир къартопчыкъ алып къапайым деп пармакъларымны пиширдим. Анам мысырбогъдай питесини экиге болип, чокъча кесегини манъа узатты. Сонъ биз сары чёльмек пиалалардан къайнагъан сув ичип, индемей отурдыкъ. Мен анамдан, о насыл мектюп эди я, деп сорайджакъ олып къач кере ынтылсам да, джесарет этамадым. Анам пиаладаки сувны яваш-яваш иче, лякин, озю бир нокътагъа бакъып къалгъан. Онынъ къайгылы козьлери устюнде кедерли-кедерли къыбырдагъан къара кирпиклери азгъын янакъларына узун кольгелер ташлай эдилер. Шалы исе омузларында ёкъ эди.

Мен зияде ёргъун олгъанымдан юкъум кельди. Аякъларымны ювып яттым. Ничюн бильмем, бугунь анам, дерсинъни азырладынъмы деп де сорамады. Озюнинъ насылдыр тюшюнджелери бар, бельким унуткъандыр. Анам столны джыйыштырды, сюртти, сонъ омузына меним кичкене фуфайкамны ташлап, дефтерлерни тешкермеге башлады. О дефтерлернинъ бетлерини айландыргъанда, чыракъ липильдеп сёнмеге аз къала, диварда исе кольгелер ойнайлар...

Ниает, козьлерим юмулды, юкъугъа далдым. Юкъу арасында япракъларнынъ серин шытыр-

дысы ве олардан саркъып тюшкен чыкъ тамчыларынынъ сеси эшитиле. О меним дут терегим пытакъларыны саллап, мени селямлай... Онынъ янында даа пек чокъ тереклер бар. Озьлери къап-къара, тюшюнджели о тереклернинъ тёпелери та йылдызларгъа, кунешке созулгъанлар. Ашагъыда исе айнынъ ренкинден мавы тюс алгъан от-оленлер денъиз киби толкъунланалар, отларнынъ арасында къушчыкълар чивильдеше ве козьге корюнмеген озенчик шырылдап акъа. Анам мени къундакълап шу озенге алып бара эди ве озеннинъ къадифе ялысында отурып, узун сачларыны дагъыта, оре ве талгъын сеснен озюнинъ йырларыны йырлай эди...

Мен козьлеримни ачып, бель устюне айландым. Анам янымда. О башыны ястыкъкъа комген, индемей ята. Лякин, не ичюндир омузлары силькине. Анама бакъып меним де агълайджагъым кельди. Амма мен шу ан озюмде янъы бир дуйгъу ис эттим, бу дакъикъада манъа озюмни къолгъа алмакъ керек олгъаныны анъладым. Бунынъ даа не экенини анъламайып, мен энди балалыкъ чагъым биткен, босагъадан атлап кечеятырым. Къолумнен яваштан анамнынъ башыны сыйпап юкъулы, лякин, къатты давушнен:

— Юкъла, тынч юкъла. Мен янынъдам, анам...— дедим.

УРЮК ЧЕЧЕК АЧКЪАНДА

1

Санарсынъ электрик токы чапкъалай беденимде. Сескенип уянам. Тумбочка устюнде чакъылдагъан саатке бакъам. Энди яры гедже авгъан. Эр сефер, айнынъ парлакъ даиреси пенджеренинъ юкъары черчивесине юксельгенде, недир, бир шей манъа теляшнен оте, сескенем, дерсинъ мына шимди, ай эв артына сакъланыр да, ода къаранлыкъкъа чомар; ичериде эр шей озь шекилини джояр. Аяттан эбедий кетер. Мен де...

Пенджеренинъ эки къанаты да ачыкъ. Къою мавылыкъта урюк терегининъ япракъсыз даллары тепренелер. Оларнен бирликте, гуя оларгъа илинген киби, йылдызлар да тепренелер. Пытакълар пенджеренинъ ачыкъ къанатларына шыкълана ве серин ель одагъа, джанлана башлагъан ешиллик, тазе топракъ къокъуларыны алып келе.

«Ах, языкъ, урюк даа чечек ачкъаны ёкъ. Сабалайын бир топ чечек узер эдим...».

Полда айнынъ акъ-сарылтым квадраты асыл олды ве къаранлыкъ кошедеки Аметнинъ кровать чабакъларына тирельген чамурлы аякъкъапларыны айдынлатты. Амет ёргъан устюнде юзюкъойын ята. О союнгъаны ёкъ. Оны акъшам кене яшлар алып кельдилер. Амма, озю йигитче чалыша, йигитче...

Амет — экскаваторджы. Карьерде чалыша. Ондан цемент заводына киреч ташы ташыйлар.

Оны озю бошаткъан машиналардан досдогъру таш дегирменине тёке — уфата, чеке, сонъ, кочерли къоджаман собаларгъа толдыралар... Меним ерим мында — соба янында. Ойле пек къыйын иш дегиль. Э, догъру, мында гъает сыджакъ ве мудавмет гурюльти; дерсинъ, къулакъларынъ къырдан фырлангъан бош демир метилернинъ фигъанынен инълей... Мен дакъикъада бир, атеш сенюкмесин я да пек алевленмесин деп, куели джамдан собагъа бакъам. Ичи ялын толу — дерсинъ джеэннем. Даа сонъ, мен алетлерге де козь-къулакъ олам. Цехке авушаджакъ эдим, вазгечтим... Чюнки, тезден окъумагъа кетеджегим. Артистликке. Рухум гъафлет, менде талант бар экен. Артист таланты. Озюм буны не тюшюмде корьген, не де эсимде сезген эдим. Амма, драмтёгерегимизнинъ ёлбашчысы Карл Павлович:

— Селим, сен буюк артист олмакъ керексинъ!— деди, пармагъыны юкъары котерип.

Карл Павлович шай деген сонъ, мен аман артистликке окъумагъа къарар бердим. О, энди, талант меселесини анълай да... Шубеленмеге шей ёкъ...

— Селим, юкълайсынъмы?— Аметнинъ къарыкъ сеси оюмны боза. О сачлары чыбалгъан башыны котерип, козьлерини къысып, манъа бакъа.

— М-м?

— Бир сув берсе, ичим яна...

Кроваттан турам, ялан аякъ, кошеде сув къопкъасы тургъан ящикке барам. Амет сув иче, мешребеде къалгъаныны пенджереден тышары тёке. Урюк пытачыкълары бирден силькинелер. Ай ышыгъында меним эллерим индже ве акъ

олып корюлелер. Аметнинъ эллерине козь атам: мына бу эллер, бакъыр ренкинде, саксаул киби дамарлы... Авучлары, гуя, курек, насырланып къаткъан о авучлар. Санарсынъ, о киречташыны машиналаргъа экскаватор чомучунен дегиль де, ана шу авучларнен юклей.

Амет диваргъа чевирильди, дудакъларыны чыпырдатып, юкъугъа кетти.

Сувукъ. Мен пенджеренинъ тахтасына таянып турам ве озюм киби янъгъыз йылдызлардан козь алмайым. Олар буз парчалары киби сувукъ йылтырайлар. Бу гедже йылдызлар аз. Къаранлыкъ геджеде чокъ корюлелер. Алтын ташчыкълар киби яна, ерге гъурурнен бакъалар.

— Не юкъламайсынъ? Севгиге урулдынъмы шу?— деп ала Амет. Онынъ сеси диваргъа синъип кеткен киби келе.

— Ёкъ... сесим бирден болюне.— Сен де е...— дейим де, аман кроваткъа барып, ёргъан тюбюне кирем.

Амет манъа чевирилип йылмая:

— Яланны уфюртме... О мелекни мен билеммми?

— Ёкъ,— дейим, тыныкъ сеснен.

— Шай олгъаны яхшы. Мен мында инсаннынъ юкъусыны къачыраджакъ киби бир кимсени бильмейим...

— Сенде батыр юкъусы бар.

Амет мезекни соза:

— Яхшы чалышмакъ ичюн раатланмакъ да керек,— дей.— Амма, сенинъ башынъда шашкъынлыкъ толу...

— Я сенинъ?..— къызып, тирсегиме таянып турам.— Сенинъкинде не толу? Шишеми!?

Амет бир къач дакъикъа манъа ёргъун бакъып, мени бир шагъа алмагъан сыфатта дудагъыны салпытып тура. Сонъ, тишлери арасындан:

— Сен даа аз туз ашадынъ омюрде, чипче!— деп ташлай.— Сен мектепте не деген олсалар — тек шуларны билесинъ: тютюн ичмек, затен ичмек зарарлы, шаймы?.. Омюрни исе сен, Карл Павловичнинъ изининен бирге санагъа къояджакъ пьесанъыздан яхшы анъламасанъ керек. Омюрде суфлёрлар да ёкъ, режиссёрлар да... Эр ким озю бильгени киби яшай. Сен, аз тузлангъан хияр исе, манъа акъыл огретмек истейсинъ...

Амет скемлеге асувлы буджагъынынъ джебини зорнен тапып, сигарет ала, къаныкъып, ичине тютюн чеке.

Коридорда электро-счетчик гедже чегерткиси киби чырылдай.

2

Бир адисе хатириме келе...

Аралыкълар бою ель сызгъырмакъта, тикенли къарны юзюме шыпырмакъта эди. Бекленмеден, сия булутларнынъ къалын пердесини март кунеши йыртты. Къар токътады, бираздан ирип, арыкъларгъа акъа башлады. Сачакълардан кунеш узьген сюйрю бузлар къалдырымларгъа тюше ве джам киби чинъильдеп къырыла эдилер. Топракъ акъбардакъ къокъуй эди.

Завод медениет эвинде эглендже акъшамы тешкилятландырыла. Эркеснинъ козю афишалардаки ири-ири арифлерде. «БААРЬ» яшлар балы...

Биз Аметнен балгъа энди кечиксек де, о, мени кафеге чеккеледи. Мында бизге таныш яшларнынъ шаматалы компаниясы кейфленмекте эди. Олар бизни озь янларына отурттылар. Зий-чув сейленмекте, эп шакъылдамакъта эдилер. Амет алты шише пиво сымарлады. Мен бир данесини ичтим де, кеттим.

Клубда адам эр вакъыттакинден чокъ эди. Шусы яхшы ки, шеэрчигимиз кучюк, онда яшагъан эр ким таныш... Юксек таванда буллюр люстралар — къандиллер парылдамакъта. Оркестр чарльстон чалмакъта. Мен четке — скемлелер йыгъыштырылгъан дивар янына чекильдим. Кимни оюнгъа теклиф этейим экен деп тургъанда, озюмден эректе бир топ къызны абайладым. Олар баарь сыджагъыны дуйгъан торгъайлар тарзында чивильдешмекте, шу шенъ сеслерден кишининъ кокюсинде баарь иси уянмакъта эди.

— Айттым ки, ойнамайым. Анълашылдымы?— сёзлерини эшиттим аркъамда. Яш бир къыз скемледе отура ве огюндеки абдал яшкъа ойнамакътан ред эте эди. «Токъта, мен о олянны деми кафеде корьген эдим де гъалиба?..»

Яш къыздан:

— Не-е и-чюн?..— деп сорады да, козьлерини сюзди.— Мен теклиф эткен сонъ, сен мытлакъ ойнарсынъ дейим, алтыным...— зытланып кулюмсиреди, алтын тишини косьтермек истеп, агъызынынъ бир четини ачты, къызнынъ тирсегинден тутаджакъ олды. Къыз дераль ериндеп къалкъты.

— Истемейим, шунынъ ичюн теклифинъизни ред этем,— деди яваштан. Сонъ, яшкъа баштанаякъ козь ташлап, залнынъ дигер тарафына

Яш саргъушлыкъ аляметинен ачувлы йылмайды ве къызнынъ бийсинмегенине океленип, зал бою пешинден адымлады. «Бу тип энди къызнынъ артындан къалмаз». Мен оларны козьден гъайып этмемек ичюн, ойнагъанлар арасындан ашыкъып, экевининъ пешинден юрдюм. Артындан етип, къызгъа:

— Ойнайыкъмы?— дедим.

О бир сание къадар манъа шубеленип бакъты, сонъра кулюмсиреди. Оюнгъа тюштик. Чарльстоннынъ такты тезлешкен сайын, онынъ юксек мыкъ падворлары эп енгиль такъылдамакъта эдилер. Къыз муляйим козьлерини котерип юзюме назар ташлады, хош кулюмсиреди, инджи тишлерининъ акълыгъындан козьлерим къамашты. Къарылгъач къанатлары киби дюльбер къашлары астындаки зейтюн козьлери юрегинъе нур серпкен тарзында терен маналы корюле эдилер. Къою-кестане тюслю сачлары наргуз къокъуй, кимерде, янакъларыма тийип кетсе — богъазыма недир къадалгъан киби ола эди.

Музыка юксек саданен токътады. Мен къызга тешеккюр айттым ве:

— Эндики оюнны да менимнен иджра этерсинъизми?..— дедим.

О манъа девамлы бакъаракъ, кене йылмайды, индемеди. Оны еринедже озгъараджакъ олып тургъанда кимдир енъимден чекти. Бу — сменаджы Витька эди.

— Амма да къушчыкъ!.. Къайдан илиштирдинъ?

Джевап бермедим. Кетеджек олдым.

— Къаерли шу?— деп меракъланды Витька.

— Бильмейим,— дедим лафны кесмек истеп.

— Консерваторияда окъуса керек... Дейим...

— Ола билир...

Оркестр «Ветерок» чалды. Чевреге бакътым. Баштаки шахс кене къызнынъ янында эди. Къыз индемесе де, о, эллерини штанынынъ джеплерине сокъып нелердир бош-богъазланмакъта, кульмекте эди. Къыз мени абайлап, эски танышы киби, незакетнен кулюмсиреди, манъа догъру адымлады.

— Мени эвге озгъарып оламассынъызмы?

Къулакъларыма инанмадым бу умютсиз севинчтен.

Биз клубдан чыкъкъанда мен кимнинъдир кескин, сувукъ бакъышыны ис эттим.

Къызнен кете ве сёйленмей эдик. Кокте тёгерек ай ялдамакъта. Ёлда буланыкъ сув тыйначыкълары йылтырай, биз оларны экимиз эки тарафтан айланып кече эдик. Узун индже падворчыкълар ташлар устюнде саат киби чыкъылдай. Къызнынъ элинден тутып кетмеге истей, факъат джесарет этип оламай эдим.

— Сизнинъ адынъыз не я?

— Селим. Я сизнинъ?..

— Наиле. Достларым Надя да дейлер. Наиле кульди.— Ана энди таныш олдыкъ.

— Сиз бир ерден кельдинъиз гъалиба?

— Москвадан. Онда окъуй эдим. Мында даа кимсени танымайым.

Козь къыясындан онъа бакътым. Шимди къара олып корюльген къою мавы костюми аджайип эндамына дюльберлик къошмакъта эди. Бир квартал индемей кеттик.

— Бир ерде чалышасынъызмы, ёкъса, кене окъуйсынъызмы?— деп сорады ниает.

— Артистликке,— дедим шашмалап, амма

сонъ «окъуйджакъ олам» демек истедим, лафым ичимде къалды, о, исе, мени окъуй белледи...

— Театр институтындамы? О-о-о, шай десенъиз!..

Мен бутюнлей шашырып, «эбет» деп баш салладым ве ерге козь тиктим. Яхшы ки, терек талдаларындан меним санки аджджы бибер ышкъалап къызартылгъан ренкли бетим онъа корюльмей эди.

— Сиз энди акъикъий санада ойнадынъызмы?

Не дейджегимни бильмедим.

Энъ эйиси — индемей кеткен олсакъ яхшы олур эди. Ойымда Витьканы сёгем: о манъа бу къызны артистлерден олмалы демедими я?.. Шунъа коре мен де патлаттым яланны...

Наиле бир къапыны косьтерип токъталды.

— Мен мына мында отурам. Тешеккюр... Геджелер хайыр!

— Хайыргъа къаршы! Биз даа корюширмиз, шаймы?

— Бильмейим. Анам, бабам Самаркъандда яшайлар. Ярын оларгъа кетеджегим.

— Сизнен бир даа корюшмек арзум бар, Наиле,— деп, ашыкъып сёйледим мен, онынъ ичери киреяткъанына языкъсынып.

Наиле индемеди. Мени сынагъан киби тесирли назарнен:

— Бильмейим, Селим, аля урюк чечек ачкъаны ёкъ... Бааръ акъшамларынынъ корюшювлерине даа эрте...— деп кульди.

Онынъ бу кулькюси ирмакъ сеси киби эди... Сонъ, башыны эгди. Зейтюн козьлеринен мени девамлы козетип, азбаргъа кирди. Мен онынъ

аякъ такъылдылары эшитильгенндже шу ерде турдым.

Сонъра озь умумий ятакъханемизге догъуруладым ве севимли эзгимни сызгъыра-сызгъыра кеттим. Гедже ельчиги эсти, чезик буджагъымнынъ этеклерини ельпирете башлады. Тар аралыкъта мени дёрт зыпкъын къаршылап алдылар. Шу ан ай булут артына кирген эди. Лякин, мен дёртевининъ арасында анавы саргъуш шахсны таныдым. Манъа яхшыджа тюшти...

3

Амет бир тизини скемлеге къойып, столгъа эгильген. О къалемни кягъыт устюнде сакътлыкънен юритип, нелердир сыза, дакъикъа сайын насылдыр схемалар толу китапкъа козь ташлай.

Сонъки куньлерде о анълашылмаз бир алда... Эвель де чокъ лаф севмез эди амма, энди агъыз да ачмай десенъ оладжакъ... Суалинъе джевап бермек бир якъта турсын, санки дудакълары тикильген киби... Къаш тюйгенининъ себебини озю де бильмей, гъалиба... Базы геджелери тёшектен атылып тура да ярыкъны якъа, диссертация язгъан киши киби нелердир сызгъалап башлай. Сонъ, шарт ярыкъны сёндире, озюни юкъугъа ура.

Бу акъшам иши яры геджеге сюрди.

— Яхшы чалышмакъ ичюн раатланмакъ да керек,— деп, онынъ озь сёзлерини озюне хатырлатам.

Амет инат, мырт демей. Эшитмемезликке ура. Мен ястыкъны энъсем тюбюне басып,

кокке козь тикем. Мерекеп киби чивит морлыкъта бузларгъа ошагъан йыртыкъ акъ булутлар арасында, хафиф алтын елькен — ай долана. Амет къалемини котерип ата да, ярыкъны сёндюре, кроватыны пенджереге чеке. Яслана, сигарет тютете. Ай онынъ юзюни, гурь къара сачларыны ялдызлай.

— Амет, а Амет...

— М?..— О сигаретини чеккенде -кучюк атешчик юфкъа кягъытчыкъны насыл тезликнен кемиргенини корем мен.

— Сен не дейсинъ, адам чин инсан олып, севмек ве севильмек ичюн насыл олмакъ керек?

Амет эп тютюн думанлата, индемей. Мен онъа дарылып диваргъа чевирилем, чаршафнен башымны орьтем.

— Бильмейим,— деп Амет, тюшюндженен.

Бу джевапта мен бир мана сезем.

— Билесинъми не, Селим, бизим карьерге янъы бир къыз кельди... техник-геолог,— Амет бирден денъишкен киби ола, абдырап сигаретини кроватынынъ демирине бастырып сёндюре. Сонъ, кене, пенджереден, къармалап, серник къыдыра...

Меним сабырым чыдамай:

— Кельсе не ола?— деп сорайым, чаршаф тюбюнден.

— Не ола... Мен ич бир вакъыт ойле къыз корьмеген эдим... Якъынларда сагъанакълы ягъмур къуйгъаны хатиринъдеми?

— Со-онъ?

Амет экинджи сигаретни якъа.

— Шу куню саба, ягъмурдан сонъ, патлатыджылар къырларны патлатмагъа кельдилер. Машиналар, адамлар да ана шу участкагъа кеткен эдилер. Мен де озь экскаваторымны шу ерге айдадым. Бар техника ве адамлар эпимиз патлатув биткендже хавфсыз турмакъ ичюн дженюбий котлованнынъ аркъасына сакъландыкъ. Гурюльдеше, лятифелер айтыша эдик. Эр вакъыт — патлатувлар процессинде олгъаны киби орталыкъ тым-тырыш эди, сонъ сирена берильди, патлатув башланмады. Не ичюндир созылды... Бельким шнурлары сылангъандыр беллейим, чюнки, чевре-чет чамур боткъасы. Беклеймиз... Сонъ, бирев, джез трубадан чыкъкъан сада киби: «Сакът о-лу-нъыз-з!»— деп ойле айкъырды ки, уфукълар текрар-текрар акс саданен сеслендилер. Теляш, къыямет къопты... Бакъсам — юкъарындан бизим устюмизге къыр киби къоджаман, сыланып джибинген топракъ ве таш обасы тайып тюшмекте эди... Бойле адиселер сыкъ ола тургъан. Зерафшанны бугъавлагъанлары акълынъдамы?..

— Эбет, бизим яшларны да ёллагъан эдилер де... Амет сесининъ титревик аэнкини тынчытмакъ ичюн баягъы сусты. Сигарет чекти, сонъ девам этти:

— ...Вазиет ойле эди ки, къач саниеден эр шей — инсанлар, машиналар эписи омрагъан лава астында къалув хавфында эди. Лякин, не олды бильмем, чамурташ обасынынъ арекети токътады — о негедир тирелип къалды... Я шу арада еринден къопса деп, титрей эди эркимнинъ юреги. Сонъ, эльвида...— Амет кульди:— Коргейдинъ сен, бизим аякъкъа кучь берген, бир шейден къоркъмаз шоферлерни... Шу вакъыт мен мейданда яш бир къызны эсследим. Индже, назик белли ёсма... Янъы ком-

бинзон кийген. Оны биринджи корювим. Мына, мынав къырлар патлайджакъ тарафкъа карьер бою чапа эди о. Къычырып оны токътатмакъ истедим, амма, тилим къыртлагъыма япышкъан алда эдим. Сонъ, эписи бир эшитмез дедим. Кучюк, атик къыз исе, бизден эп узакълашмакъта, зюмрют къыйыгъыны кимгедир салламакъта эди. Бизлер — балабан, къуветли эркеклер онынъ пешинден шашып, боюнларымызны созып бакъып турмакъта эдик, Селим.

Амет текрар сусты. Сёнген сигаретини аля чеке эди о.

— Патлатыджылар карьерде чапкъан къызны корип, аман ишни токътаттылар. Э, патлатув олмады... Сонъундан анъласам — шу къыз янъы техничкамыз экен. Ана шундан берли, шахсен озюм адамларнынъ козюне бакъмагъа утанам... Анълайсынъмы сен — эркек кишилер гизленип тургъанда, сени яп-яш къыз афаттан къуртаргъанына бойсынгъандже, чамур обасы тюбюнде къалгъанынъ яхшы. Амет сигаретини пенджереден котерип атты, яваш сеснен девам этти:— Энди кимерде оны коре къалсам, ер тюбюне кирген киби олам, о полда яткъан кирли чорапларына ишмар этти:— Озюмни ана шу чул алында сезем...

— Шаа-й. Пек дюльберми?..

Амет кене пенджереден серник къармалады. Мен оны анъладым.

— Бир къармакъ ташлап бакъмайсынъмы?— дедим мен.

— Эх, сени, артист...

— Я не олды?..

— Бошбогъазланасынъ. Айды, юкъла. Тезден хоразлар танъ ачар.

Козьлеримни юмам. Лякин, энди юкълап олурыммы. Авлакъта копеклер авлаша. Пенджереге урюк терегининъ пытакълары шыкъылана. Бугунь онынъ япракълары хош эзгинен шыпырдайлар. Саат къач экен? Не ердедир ильки хораз отти. Бири-бирине хабер берген киби сеслендилер. Урюк тереги къайнакъ сют киби ап-акъ. Чечекли даллары гуя одамызгъа кирмек истейлер...

Тёшектен атылып турдым, ялан аякъ, пенджереге якълаштым. Чыкълы чечеклерге элимни тийдиргенимнен юзюме баарь, аят, севги серинлиги тёкти чечеклер...

Бу ал эр сменадаки киби озь вакъытында — саниеси-саниесинен олды. Чулны солняркагъа батырдым, прибор-алетлерни тез-тез сюрте башладым. Ашыкъа эдим. Чюнки, бугунь акъшам медениет эвинде бизим энъ айтувлы ишчилерге урьмет байракълары бериледжек эди. Тантаналы къысымдан сонъра биз — завод актёрлары — пьеса къоялджакъмыз. Сонъра — оюнлар. Я баш роллерни мен иджра этем де. Къызлар четтен-буджакътан къыя бакъа, «баш рольни ойнагъан мына шу йигит», дейлер де... Мен эгилип эсас приборны сюртеяткъанда аркъамны недир пиширди бирден... Йылан чакъкъан тарзында къангъыдым ве манъа бу шакъаны япкъанны энъ фена сёгюшнен резиллемек истедим. Куньде ятып пишкен ялпакъ, ириджe чакъыл тенимден тайгъалап тюшти. Алдымда тозлу, майлы комбинзонлы бир къыз

турмакъта эди. Ельден къызаргъан дудакъларында кульки аляметлери сездим.

— Санъа не керек?— дедим онъайтсыз алда.

— Мераба, артист! Танымайсынъмы?— деди къыз.

Шаштым. Мийим бузлады, тилим тутылды. Къаршымда Наиле тура эди. Шу ан мен севиндимми, я къоркъундыммы, аля анълап оламайым.

Зорнен:

— Сиз мындасынъызмы?— дедим тек.

— Эбет. Эм узакъта дегилим — карьерде... Сизни къоркъуттым гъалиба?..

— Ёкъ, ёкъ...

— Икметли машинанъызнынъ гурюльтисинден мени эшитмессинъиз белледим. Шакъа ичюн афу этинъиз, Селим,— деди Наиле.

Шу арада сменаджым Витька келип кирди. Наиленен тышары чыкътыкъ.

— Театр институтынынъ студентлери цемент заводында амелият кече, э?— демесинми кене де.

Агъыз ачмадым. Эшитмеген олдым. Э, мен бу суальни ондан беклесем де, джевабыны тапалмадым.

— Кечкен базар акъшамы комедиянъызны корьдюм.

— О учь пердели драма эди.

— Шаймы?— Къыз оттирип кульди.— Мен комедия белледим.

— Бегендинъизми?

— Ачыгъыны айтайыммы?

— Эльбетте.

— Пек бегенмедим. Сиз севимлинъизни къучакълап, залгъа бакъып, эмекте ве омюрде мен

бахытлым деп къычыргъанда гъаетаджыныкълы, кулькюничли корюле эдинъиз.

Наиленинъ пьесаны анъламагъаны ичюн мен пек раатсызландым. О кульди.

— Ана, корьдюнъизми, озь фикиримни айтмагъаным яхшы эди. Элем эттинъиз. Сиз не ерде чалышкъанынъызны не ичюн гизлейсинъиз? Олмалы ки, омюрде насыл роль ойнайджагъынъызны даа бильмессинъиз керек.

Омузларымны къыстым.

— Къач яшындасынъыз?

— Он еди.

— Сизден учь яш буюк экеним. Демек, акъылбалыкълыгъым арткъач...

Душкъадже берабер кельдик, сонъ, о сагъгъа, мен солгъа юриш эттик. Бу арада мен токътадым:

— Манъа сизнен лаф этмек керек, эди Наиле,— дедим.

— Шимдичикми?..

— Айды, акъшам корюшейик.

О токътап, манъа дикъкъатнен бакъты.

— Инат экенсинъиз... Яхшы. Акъшам, клубда. Келишеми?..

Юзю енгильден йылмайды. Разы олып баш салладым. Наиле кирпиклери тюбюнден бир даа шад назар быракъты.

4

Урюк тереги акъ-гульгюли антер кийген, безенген келинни анъдыра эди. Пенджеремиз дагъ балы къокъугъан чечек япракъларынен толу. Пенджереден узанып гурь далчыкълардан бир топ букет узьдюм. Бельки емиш тереги-

нинъ чечеклерини узьмек яхшы шей дегильдир, лякин, атешли севги ичюн нелер узюльмей я?

Мен бир къучакъ чечекнен залгъа киргенде тантаналы къысым битмек узре эди. Кенъ санада къызыл ортюли стол артында бизим илери адамлар: экскаваторджылар, шоферлер отура эдилер. Амет де онда эди. О киречташы янъы усулны тюшюнип чыкъаргъан, ишни эки кере тезлештирген эди. Геджелернен озь чертёжлары устюнде яткъаны аля хатиримде.

Амет ара-сыра залгъа козь ата, кимнидир арай эди. Бельки менидир? Пармакъларыма басып котерильдим, онъа эль салладым. Корьмесе керек. Минберде оны шимди макътагъанларындан олса керек, о куськин, теляшлы корюле эди.

Кимдир енгильден омузымны тутты. Чевирильдим: Наиле. Акъгульгюли антерини кийип кельген бу акъшам. О шимди даа дюльбер эди. Кунештен пек янгъанындан экенми бу?..

— Вай, къыйметли Селим, шу къадар чечекни къайдан узьдюнъиз?

О бир далчыкъны озюне чекти де, къокълады.

— Ах, не аджайип къокъу! Мен бутюн шеэрни доландым, ярайджакъ чечек тапалмадым. Бир данечигини алмакъ мумкюнми, Селим?

— Риджа этем! Буны сизге кетирдим... Эписини. Бутюн букетни...

— Демесе... Чокъ сагъ ол... Айды, санагъа якъын барайыкъ. Не ичюн къапы янында турасынъыз шу? Бугунь спектакльге азырланаджакъсынъыз дегильми?

О санагъа бакъты ве раатсызланып:

— Ой, тюшелер, залгъа келелер,— деди.

Акъикъатен санадакилер залгъа энмекте, залдакилер оларны хайырлап къаршы алмакъта эдилер.

— Ой, Селим, афу эт,— деди Наиле ве адамлар арасына къарышып кетти. Мен пешине догъурылдым. Кимдир енъимден чекти. Бу, даима серт бакъышлы Карл Павлович эди.

— Не, сен пьесаны бозмакъ истейсинъми?— деди о океннен.— Юр, костюминъни кий!

Мен къалабалыкъ ичинден чыкъып, кийинмек ичюн кеттим. Кёр киби адамларгъа, скемлелерге уруна эдим. Чевирильдим. Наиле насыл буюк къуванч ве бахытнен Аметке якъындашкъаныны эследим. О букетни Аметке узатты. Меним букетимни!.. Аджеба, Амет пенджеремиз алдындаки терек онынъ ичюн чечек ачкъаныны ич беклегенми, акъылына биле кетиргенми экен?!

Не вакъыт сен меним ичюн де акъ-гульгюли антеринъни, баарь булутларына бенъзеген зинетинъни киерсинъ, урюк тереги?..

[illegible]

УЧУРЫМЛЫ ЕЛ

Тозлу, чакъыл тёшельген къышлакъ ёлу узакъларгъа кете ве памукъ тарлаларынен къурашкъан багъ-багъчалар ичинде гъайып ола. Ел бою, чанталарыны саллап, учь огълан адымлай. Ташларны шытырдатып, футбол киби тепелер. Олар якъынлашкъанда, ёл четинде гурь оськен дут тереклериндеки торгъайлар суса, кечип кеткен сонъ исе — кене пытакътан пытакъкъа уча, чивильдеше эдилер.

— Уф,— деди Салим такъиесини чыкъарып.

— Даа узакъ,— деп иляве этти Решид. Бойле юрсек биз акъшамгъа да етишип барамамыз.

— Мен болдырдым, достлар, келинъ азчыкъ раатланайыкъ,— деди Салим.

Олар дут терегининъ салкъынына кечип, арыкъ бойында, ешиль отчыкълар устюне отурдылар. Салим чантасындан бир пите чыкъарып, учьке больди, балалар чайнай башладылар.

Копчеклерини чыйкъылдатып, араба кечти.

— Абибулла агъа, бизни де алтынджы бригадагъа алып кетсенъиз,— деп багъырышты балалар, араба артындан чапып. Арабаджы атынынъ тельбевини чекти. Балалар юксек копчеклерге тырмашып, арабагъа миндилер.

— Къана, таксини къаергедже айдайыкъ?— деди арабаджы ёлджуларгъа чевирилип.

— Алтынджы бригадагъа!

— Алтынджы? О къадар узакъта не къыдырасынъыз я?

— Алтынджы бригадада Суннат ака деген адам яшай. О Берлингедже баргъан. Гъалебе куню биз дженкчилернен корюшюв кечиреджекмиз. Бу меселени анълатмагъа кетемиз.

— Сизге Берлингедже баргъан дженкчилер керекми?— деди арабаджы, кулип.

— Бизге эпси бир. Лякин, ким олса да, дженк акъкъында яхшы икяе этмеге бильмели.

Ат, узун ялыныны силькитип, тез-тез кете эди. Араба таш чакъыллар устюнде секриклей, гъыджылдай, лафкъа кедер эте эди. Бир къач дакъкъа сусып отурдылар. Сонъ арабаджы:

— Мен шаир дегилим, дюльбер лаф этмеге бильмейим,— деди. Кунь бою субетдешим — атымдыр. Сёйленсенъ де эр шейни анълай.

Бираз сускъан сонъ, девам этти:

— Мен, сизнинъ яшынъыздаки огъланчыкънынъ дженк маалинде башындан кечиргенлерини икяе этмек истейим. О, эбет, фашистлернинъ ювасынадже, шу Берлингедже баргъаны ёкъ... Чюнки о заман он бир, он эки яшларында эди. Душмангъа къаршы автомат, я да пулёметдан атеш де сачкъаны ёкъ. Бунынъ ичюн силясы да ёкъ, кучю де ёкъ эди. Лякин, о огъланчыкъ чин пионер эди.

Балалар, яхшыджа ерлешип, меракълы икяе динълемеге азырландылар.

— О огъланчыкъ кичкене, Айсерез деген койчикте яшай эди,— девам этти арабаджы.— Вадиде кичкене, копюктен даима бем-беяз тюслю олып озенчик акъа эди. Адамлар эвлерини таш устюнде къура, ашада, вадиде исе, берекетли топракъта багъ-багъчалар осьтюре эдилер. Шойле бир аджайип манзараны тасавур этинъ: эр ер таш, чакъыл, оларнынъ ортасында, гуль

киби койчик... Эр баарь байырлар ешере, гуллернен тёшеле эдилер. Бу маальде къыз ве огъланчыкъларгъа дагъгъа чыкъып кетмек буюк бахт эди. Огълан балалар сыгъыр, эчки ве къозуларны отлата, къызлар исе, гуль джыя ве гуль таджы ясап, аналарындан эшиткен дюльбер йырларыны йырлай эдилер. Огъланлар дженк оюныны ойнай, къаяларгъа тырмаша, къобаларгъа сакълана эдилер...

Арабаджы джебинден кисесини чыкъарды, сигар ясады, кескин тютюнни арды-артындан бир-эки тартты ве сонъ девам этти:

— Куньлернинъ биринде кой кокюнде дженк гудюрдиси къопты. Етишкен осьмюрлер ордугъа кеттилер. Силя тутмагъа ярагъанлар исе дагъгъа котерильдилер. Гедже-куньдюз ер ве кокни сарсытып душман кельгенде, койде тек къарт-къурт ве бала-чагъа къалгъан эди. Агъыр куньлер кельди, атта кунеш де къап-къара корюне эди. Балалар энди дагъгъа къачмай, ойнамай эдилер. Чюнки, энди дженк оюн дегиль де, акъикъат эди. Узун къыш акъшамлары кимлернинъдир аягъы астында къар гъычырдай, сонъ бу адамлар чувалларгъа отьмек ве пенир юкленип, кене дагъда гъайып ола эдилер.

О сене къарлы къыш эрте кельди. Юксек къар дагъ ёлларыны къапатты, къаялар уджында ель увулдады. Фашистлер партизанларгъа къаршы тинтювни вакътынджа токътаттылар. Лякин, партизанлар да койге ничюндир келип оламайлар...

Куньлернинъ биринде Зейнеп къартийчик къарт чобан Мустафанынъ эвине кельди. Козьяшларыны сюрте-сюрте:

— Сен бутюн омюринъни шу дагълар ичинде кечирдинъ, шайтан бильмеген сокъакъларны сен билесинъ,— деди.— Партизанларгъа барсанъ да, меним огъланчыкъларым Аметнен, Селяметнинъ сагъ-эсен экенлерини бильсенъ.

— Э, къартий, дагъда юрип олсам отурыр эдимми мен мында?— деп джевапланды тапчан устюнде яткъан Мустафа акъай.

— Фашистлер тезден къой ве эчкилеримизни тартып аладжакъларыны айттылар. Десе энди бир баш мал да туттырмайджакълар? Бала-чагъа сютсиз къалгъаны-къалгъан... О гъарриплер де анда ач-чыплакъ аллары насылдыр экен...— Зейнеп апте пештималыны козьлерине басты.

— Айванларны керчектен аладжакъ экенлерми?

Къартий агълавуны токътамай баш саллады.

— Абибулла!— деп чагъырды къартбабай торуныны.— Оджакъ устюнде асылы чызмаларымны кетирчи, балам, къуругъандыр энди бельким...

— Сизге юрмек мумкюн дегиль де, я, къартбаба!— деди торуны чызмаларны котерип кирип.

— Не япайым, балам, муим ишим бар...

Къарт башкъа ич бир шей айтмай кийинди, чыкъып кетти. О къайткъанда къаранлыкъ тюшкен эди. Акъшамлыкъ сувда пиширильген къартоп сувып башлагъан эди. Къартбабай тюшюнджели, кедерли эди. Азачыкъ къапыныл, четке чекильди. Абибулланынъ анасы софра джыйыштырып башлады. Къартбабай элини торунынынъ омузына къойды.

— Санъа бир шей айтмакъ истейим,— деди о Абибулланынъ козюне дикъкъатнен бакъып.—

Ананъ да эшитсин. Джемаат санъа муим бир вазифе юкледи...

— Насыл вазифе экен о я?— деди четтен анасы.

— Адамнынъ сёзюни больме, отурда динъле, деди къартбабай.— Бу ишни мен озюм япмагъа борджлу эдим. Дагъны мен къадар кимсе бильмей. Лякин, бу аякълар бармы, бу аякълар!.. Абибулла меннен чокъ кезгендир, чокъ сокъакъларны биле, шаймы?

Къарт торунына суаль назары ташлады.

— Э, билем, къартбаба,— башыны саллады Абибулла.

— Бугунь гедже койдешлеримиз азбарымызгъа къой ве эчкилерини айдап келеджеклер. Танъ маалинде сен оларны «Йырлагъан дереге» айдап кетеджексинъ. Беджерирсинъми?

— Беджеририм.

— Баба! Сен не, баланы эляк этеджек оласынъмы шу?— деди анасы агълап.

— Баламы, акъаймы, ким экенини ярын анъларыкъ,— деди къартбабай, къызына бакъмамагъа тырышып.— Айванларны артыкъ койде къалдырмакъ хавфлы... Ярын олмаса о бирси кунь тартып алырлар.

— Дагъдан кечильмез шимди!..

— Узакъ кетме,— деди къартбабай къызыны динълемей.— Дерегедже айдасанъ етер. Акъшамгъадже эвде олмагъа борджлусынъ.

— Яхшы.

* * *

Абибулланынъ эви койнинъ четинде ерлешкен эди. Танъгъа якъын къартбабай къораны ачты. Абибулла сюрюни дагъгъа тараф айда-

ды. Къарбабасы чешит кенъешлер берип бираз топаллап озгъарды, сонъ, ёл ичинде токътап, артындан бакъып къалды. Койден баягъы узакълашкъан сонъ, Абибулла къойларны дагъгъа бурды.

Кок агъарып башлагъанда, мал сюрюси кучюк дереден таракъкъа бенъзеген къаяларнынъ о бир тарафына кечкен эди. Айванлар ач олды ве магърашып башладылар. Лякин, бу энди хавфлы дегиль эди. Абибулла буюк бир таш устюне чёкти, къойнындан бир баш согъаннен отьмек чыкъарып, бираз къапынды. Энди энъ эсас ёл къалды — «Йырлагъан дере». Уйле маалинедже онъа етип барса, акъшамлыкъ эвге партизанлар къаршылап алырлар. Бем-беяз къар устюнде сюрюни тёпеликтен корьмей олурмы?

— Айда!— багъырды Абибулла ве таягъыны ойнатып, сюрюни айдады. Къой ве эчкилер, къурсагъынадже къаргъа батып, огге ынтыла эдилер. Абибулланынъ чарыкълары ичине къар толды, ирип, бузлай башлады. Сувукъ, адджджы ель уфюре эди. Сол къолда — тим-тик, къара къая. Онынъ уджы булутлар арасында гъайып ола. Асырлар бою асыл олгъан тар сокъачыкъ шу къаягъа япышкъан, ашада исе — учурым. Аджеба, къарнен тёшельген бу сокъакъ хавфсызмы экен? Я барып да эшильсе?

Абибулла кокке бакъты, сарылтым араретсиз кунеш къаялар артына гизленмеге азыр тура. Къой-эчкилер бир-бирлерине башларыны къойып, ельнинъ увылдысына динъленелер... Партизанлар кельмеди. Эгер Абибулла къартбабасы айткъаны киби сюрюни ташлап къайтса, ким биле оларнынъ алы не оладжакъ?! Борилер ашармы, ачлыкъ ве сувукътан арам олерлер-

ми?! Ойле экен, гъарип айванларны койден айдагъандан не файда?!

— Э-э-эй!— деп багъырды Абибулла.

— Э-э-эй!— деп джевапланды седа.

«Не исе, кене огге кетмек керек, эрте-кеч партизанлар илле раст келирлер»,— деди Абибулла озь-озюне ве сюрюдеки ёлбаш эчкини айдады. Эчки юрмейджек олды, лякин, бир-эки таякъ ашагъан сонъ, алдкъа ташланды. Сюрю онынъ артындан юрди...

Башы айланмамасы ичюн, Абибулла ашагъы, учурымгъа бакъмамагъа тырыша эди. Къая исе сюйрю ве огъланчыкъны итеп тюшюреджек киби эп кокюсюни кере эди. Къаянынъ артына бурулмагъа бир-къач адым къалгъанда Абибулланынъ аягъы астындаки таш ериндеи кочти ве... Абибулла абынды. О, тырнакъларынен бузлу къаянынъ коксюне япышты. Къой ве эчкилер урькюп, бири-биринен итеклештилер. Абибулла зорнен аякъкъа турды ве юзюнен мермер къаягъа таянды. Сюрю тар сокъакъта уюлишип тура эди.

— Айда, айда!— деп Абибулла таягъыны саллады, лякин, ушюген элинден таягъы сыптырылды, ашагъы учып кетти. Сюрю еринден къыбырдамады. Аксине, арткъа къачаджакъкъа ошай эди. Абибулла башындан къалпагъыны чыкъарып, къойларны онынънен айдап башлады. Ёлбаш эчки сакъалыны къыбырдатып кльки адымыны атты. Сюрю арекетке кельди.

Яйлагъа чыкътылар. Сюрю кене токътады. Абибулла не къадар тырышса да, сюрю еринден къыбырдамады. «Десе къашкъырлар?»— деп тюшюнди Абибулла, къоркъунен. Лякин, шу ан ёлбаш эчки арткъа чевирильди, бир-эки секирип, чападжакъ олды, лякин, учурым устюнден беяз халат кийген адамлар котерильдилер.

— Токъта! Сен кимсинъ?— деген давуш янъгъырады. Беяз халатлы адамларнынъ бойнунда автоматлары, бель къушакъларында гранатлары асувлы эди — партизанлар... Абибулла козьяшларыны токътатып оламады... Партизанлар оны опладылар, сыджакъ тонгъа сардылар ве ашаттылар...

— Сагъ ол, къардашым,— деди партизанлар группасынынъ командири.— Отрядымызгъа буюк бир бахшыш кетирдинъ. Анавы учурымгъа атылгъан эчкинъе язык амма, биз оны да тапып чыкъарырыкъ. Кой халкъына тешеккюримизни бильдир ве чокъ селямлар айт...

Эки партизан Абибулланы гедже озгъардылар. Саба маалинде Абибулла пенджересини къакъты. Юкъусыз отургъан ананен къартбаба чапып къапыны ачтылар...

Шу сёзлернен арабаджы икяесини битирди. Араба тар ве тозлу къышлакъ сокъакъны бойлап кете эди.

— О огълан шимди къаерде я?— деп сорады Салим.

— О огълан шимди сизнинъ къышлагъынъызда яшай,— деди кулип арабаджы.

Балалар тюшюнджели бир-бирлерине бакътылар.

— Ким о?— деп сорады кене Салим.

Абибулла агъа, къамчысыны силькитип, атыны ашыкътырды ве индемеди. Олар Суннат агъанынъ эвине якъынлаша эдилер.

[illegible]

Мердан элиндеки китапны япып, диванда таза газеталарны козьден кечирген бабасына бакъты.

— Баба,— деп башлады Мердан,— сен дженкте иштирак эттим, дейсинъ. Я ничюн сенинъ акъкъынъда ич бир китапта язмайлар? Сенинъ де Ленин орденинъ бар да! Оджапчемиз, Ленин ордени — энъ юксек мукяфаттыр, дей.

Бабасы башыны котерди. Огълу тикилип онынъ козьлерине бакъмакъта ве джевап беклемекте эди.

— Мен дженк акъкъында язылгъан пек чокъ китап окъудым,— деп девам этти Мердан.— Партизанлар акъкъында да. Лякин, ич биринде сенинъ акъкъынъда бир сёз биле ёкъ...

Бабасы терен кокюс кечирип, пенджереге бакъты, сельби тереклерине козь тикти.

— Дженкте пек чокъ адамлар Ленин ордени алды,— деди агъыр давушнен.— Эр кес акъкъында язмакънынъ чареси ёкътыр даа, балам...

— Танышларынъ акъкъында да ёкъмы?

Бабасы, «къайдан билейим, бармы-ёкъмы?..»— деген манада омузларыны къысты.

— Баба, Ленин орденини насыл алгъанынъны икяе этип берсе я!— деди Мердан.

Бекир акъай козьлюгини чыкъарып, манълайыны сильди, терен тюшюнджеге далды. Мердан бабасына якъынджа отурып, онынъ агъыр, ма-

шина агъыы къокъулы элини алды. Бабасы баягъы вакъыт козьлерини юмып отурды, сонъра яваштан:

— Ойле олса, динъле огълум,— деди...

1942 сенесининъ экинджи ярысы кете эди. Совет ордусы ярым ададан Тамань шеэрине чекиле эди. Душман бар кучюнен къызыл аскерлерни богъаздан кечирмемеге тырыша эди.

Сержант Бекир Сулейманов парчалангъан броневик артында юзюкъоюн ята эди. Къамачавда къалув телюкеси акъкъында о бир къач сание тюшюнди, сонъра, кене туман къаплап алгъан, патта-сатта колеткелер пейда олгъан мейданлыкъкъа козь тикти. Бекир автоматындан узун къуршун сырасы ягъдыргъанынен, колеткилер гъайып ола эдилер. Бекирнинъ тёпесинден снарядлар, кийик бир сес чыкъарып, учып кече, барып богъазгъа тюше эдилер. Катерлер къырмыскъа киби тырышчанлыкънен о бир ялыгъа тараф ынтыла эдилер.

Сол тарафтан немсе танкларынынъ гъыджырдысы эшитильди. «Бир адым биле арткъа чекильмейджекмиз. Сонъки нефесимизгедже шу топракъны къорчалайджакъмыз»,— деп къычыра къарыкъ сеснен командир. Онъа кимсе джевап бермей. Чекильмейджеклерини аскерлер озьлери де билелер. Ялыда даа пек чокъ яралы катерге чыкъмакъ невбетини беклей.

Танклар эп якъынлашалар. Аскерлер ерге сыкъылып яталар. Кескин ташлар оларнынъ бедениие биз киби санчылалар.

Бекир къушагъына багълы гранатаны чыкъа-

рып азырлады. Шу вакъытта онынъ янында снаряд патлады. Кокке атеш ве топракъ савурылды, аскерлернинъ устюне олюм олып тёкюльди.

... Бекир бир сание эсини джойгъан киби дуйды. Юмрукъларыны сыкъып, огден келеяткъан танккъа къаршы атылмагъа ынтылды, амма шу арада кимнинъдир кучьлю ве назик эллери елькесинден тутып, ерине яткъызды. Бекир бир къач вакъыттан сонъ эмширенинъ муляйим сесини эшитти, сыджакъкъанлы юзюне бакъты. Сонъ, азачыкъ бурулды, ода ичине тизильген кроватьларны корьди.

— Эеджанланманъ, сиз госпитальдесинъиз,— деди эмшире.— Пятигорск шеэрининъ госпиталинде.

Госпиталь шеэр дживарларында ерлешкен. Ачыкъ пенджерелерден къарлы къалпакъларыны даа быракъмагъан къаяларнынъ сюйрю уджлары корюнип тура. Яралылар бу хош манзарагъа авесликнен козь тике, ешилликлер ве топракъ къокъусы оларны саргъушлата эди. Фронт гудюрдиси шеэрге кунь сайын якъынлаша. Бекирге татлы хаялларгъа далмагъа кедер эте.

Бекир аякъ устюнде турмагъа меджалы олгъаныны сезгенинен, топаллай-топаллай, кроватьларны тутып, пенджере къаршысына кельди. Тышарыгъа козь ташлагъанынен айретнен къатып къалды: къаршыдаки Машук къаясындан онынъ козьлерине Ленин тикилип бакъып тура эди. Бекир козьлерини сильди. Ёкъ, бу тюш дегиль. Къаядан Ленин бакъып тура. Къадирли козьлер, ачыкъ манълай... Бекир, янашасына къомшу аскер келип токътагъаныны дуймай къалды.

— Десе явузлар мында да келип чыкъаджакълар?

Бекир сескенип онъа тараф чеврильди:

— Ёкъ! Олар мында келялмазлар!

Аскер пенджере янында турды да, ресимге ишарет этип:

— Бу ресимнинъ тарихыны билесинъми?— деп сорады.

Бекир башыны саллады, сонъ кисесини чыкъарып, сигар ясады.

— Ойле олса, динъле. Мен санъа айтайым,— деди аскер.— 1925 сенеси Пятигорскте казак ве кавказ къадын-къызларынынъ Бириндджи съезди топлангъан эди. Белли шей, шорбаджылар бир чокъ белли адамларны-языджы, шаир, артист ве рессамларны мусафирликке чагъыргъанлар. Шу адамларнынъ арасында Николай Шуклин деген рессам да бар экен. Онда эшиткен шейлеринден гъурурлангъан Шуклин съездге мисли корюльмеген бир портрет такъдим этмеге сёз берген. Эбет, онынъ сёзлерини эльчырпмаларынен къаршылап алгъанлар, лякин, эксериси онынъ сёзлерине инанмагъан. Амма Шуклин экинджи куню бутюн кереклерини топлап, бир къач ярдымджысынен дагъ тарафкъа ёл ала. Чокъ сайлаштыргъан сонъ, бир къаяны бегене, онынъ уджунда оськен терекке сыджым багълайлар. Сыджымнынъ бир уджунен рессам озюни багълап, къаянынъ тик дивары бою ашагъы эне. Рессам къаянынъ ортасында — ерден дёрт юз метр юксекликте ресим япмагъа башлай.

Аскер бираз токъталып, ресимге тикильди, сонъра:

— Тютюнинъден берчи, бир яхшы къокъуй,— деди.

Бекир киссесини узатты:

— Якъ, онынъ дамы да къокъусы кибидир,— деди.— Кери чекильгенимизде, коюмизден кечмеге хысмет олды. Сагълыкълашкъанда бабам бир торба алып чыкъкъан эди. Ана топрагъымда оськен тютюн бу, онынъ ичюн бу къадар лезетлидир. Буюр, къардашым.

Аскер сигарыны якъкъанынен оксюрип башлады, козюнде пейда олгъан яш тамчыларыны сюртип, икяесини девам этти:

— Иште, съезд озь ишини битиреджек куню Шуклин кене сёзге чыкъа. «Достлар,— дей о,— пенджереге бакъсанъыз, сёзюмнинъ астындан чыкъкъанымны корерсинъиз. Ильичнинъ шу портретини сизинъ съездге такъдим этем. Ресим кичкене экен деп тюшюнменъиз, узакътан шойле корюне, акъикъатта исе онынъ колеми он секиз квадрат метрдир!..»

Узакътан эп топ гудюрдиси эшитиле эди. Госпитальнинъ диварлары силькинип-силькинип ала эдилер.

— Екъ, фашистлерни мында йибермезлер,— деди Бекир тюшюнджели давушнен...

Бир къач кунь кечти. Фронт гудюрдиси эп якъынлаша эди. Яры гедже маалинде палатагъа юзи бем-беяз агъаргъан эмшире чапып кирди. Аякъ устюнде турмагъа къувети еткенлерни тышары чыкъмагъа давет этти. Эмширелер носилкаларнен агъыр яралыларны ташый эдилер. Азбарда бир къач машина моторыны чалыштырып тура эди. Госпитальнинъ баш экими, немселернинъ бир группасы шеэрге киргенлерини, госпитальнинъ аджеле эвакуация япыладжагъыны айтты.

Эм керчектен, шеэр тарафтан автомат тасырдысы, гранаталарнынъ патлавы эшитиле эди. Бекир экимге якъынлашты.

— Полковник аркъадаш,— деди о,— бизим чокъумызнынъ силя алып немселерге къаршы чыкъмагъа кучюмиз бар. Бизге силя беринъиз.

— Берирмиз,— деди полковник,— силяланып колоннаны озгъарырсынъыз.

Машиналар чыракъларыны якъмайып, яваштан дагъ ёлуны бойлап кете эдилер. Фашистлернинъ танклары апансыздан пейда олдылар. Олар огдеки машиналаргъа чапкъылдылар. Сынаяткъан агъачларнынъ тасырдысы, яралыларнынъ инълеви, къуршун давушлары — эписи бир ерге къошулды. Бекир, янына авдарылгъан машинадан зорнен сюйрелип чыкъты. Янаяткъан машиналарнынъ ярыгъында дагъ тарафкъа чекилеяткъан аскерлерни корьди. Бекир буюк бир ачувнен танкларгъа къаршы бир къач невбет къуршун ёллады, сонъра достлары артындан чапты.

Аскерлер мейданлыкъкъа чыкъкъанда, къаялар артындан, къангъа боялгъан киби, къыпкъырмызы кунеш корюнди. Аскерлер ерлеринде токътап къалдылар. Къаршыдаки къаядан Ленин бакъып тура эди.

— Немселер келе!— деди кимдир. Эр кес ерге ятты. Фашистлер бир къамбурлашкъан къырнынъ устюнде, узун сырагъа тизилип, бир-бирлери артындан Лениннинъ ресими оюлгъан къая тарафкъа кете эдилер. Аскерлер бир сёз айтмайып оларгъа къаршы буруддылар.

Немселер къаяны бутюн кунь штурм яптылар. Бекир, патрон икътисад этмек ичюн, ашагъы таш юварлатмакъ къарарына кельди. Баягъы фашист таш астында къалып дюньясынен сагъ-

лыкълашты. Амма къаяны къорчалайыджылар да эп эксиле эдилер. Къаранлыкъ тюшип, немселер атешни токътаткъан маальде, дёрт солдат къалгъан эди. Къаранлыкъ къаяны да, аскерлерни де сакълады. Бекир одун топлап, къая янында буюк атеш якъмакъны теклиф этти.

Атеш ярыгъы Лениннинъ портретини айдынлатты. Лениннинъ ресимини бутюн шеэр ве онынъ дживарларындаки кой эалиси коре эди.

Запт этильген шеэр устюнде Лениннинъ портрети парылдагъаны фашистлернинъ зытына тийди. Олар топ ве пулемётлардан атеш ягъдырып башладылар. Къуршун ве снарядлар къаягъа урула, джансызланып ерге тюше эдилер. Амма портретке зиян кетирип оламай эдилер.

Къая янындаки атеш сабагъадже янып чыкъты. Онынъ ярыгъыны узакъ дагъдаки партизанлар да корьдюлер.

Танъ аткъанынен немселер кене штурмгъа башладылар. Къая къорчалайыджыларнынъ патронлары битти, амма Бекир:

— Бир адым биле чекильмейджекмиз,— деди.— Ленин бизге бакъып тура.

Уруш ярым кунь даа девам этти. Бекир бир озю къалды. Немселер буны бильселер де, огге буюк сакътлыкъ ве къоркъунен джылыша эдилер.

— Келинъ, йыртыджылар, келинъ...— дей Бекир тозгъа ве къангъа булангъан янакъларыны силип. Сонъра автоматыны котерип атып, белине асувлы къамасыны чыкъара...

Шу ан фашистлернинъ устюне атеш бораны авдарылды. Чевредеки къаяларнынъ устюнден пулемёт атыла эди. Бекир партизанлар ярдымгъа етишип кельгенини анълады.

Бир къач куньден Пятигорскни совет ордусы азат этти. Къызыл аскерлерни енъильмеген Ленин сыджакъ тебессюмнен къаршылап алды...

...Икяесини битирип, Бекир агъа терен кокюс кечирди. Мердан узакъ вакъыт сусып отурды. Сонъ:

— О портрет аля даа бармы?— деп сорады.

— Бар. Энди онъа Ленин къаясы дейлер. Онынъ янында талебелерни пионерге, пионерлерни исе комсомолгъа къабул этелер.

— Мен оны корьмек истейим.

— Корерсинъ, огълум, корерсинъ.

ИСТЕГИ ЕРИНЕ КЕЛЬДИ

Айше уфакъ бир къызчыкътыр. Лякин, яшы бир элиндеки пармакъларнен бир сайыда олгъаныны пек яхшы биле.

Оларнынъ эви демир ёл янындаки къайсы тереклерининъ тюбиндедир. Бутюн кунь ёлдан ешиль, къаверенкли, сары поездлар вызылдап кече. Айше копчек тасырдыларыны эшиттими, аллы-гулли ялелернен ортюли тёпечикнинъ устюне чапып чыкъа да, ёлджуларгъа элини саллай. Эй-й, сырасы келип, поездгъа минсе экен! Ич олмадым бир керечик вагоннынъ пенджересинден эвлерине, эль саллап къалгъан ана-бабасына куле-куле бакъар эди. Оны корьген копечиги Кокай да ешиль вагон артындан чапкъалап шенъ давушынен афырар эди. Айше Кокайнен чокътан достлашты. Анасынен бабасы станциягъа ишке кеткенде о къартанасы ве озюнинъ итаатлы копегинен къала. Онынънен сакъланмакъ ойнай, сонъ багъчагъа бекчилик япырта.

Айше кунь бою чокъ ишлер япып етиштире. Багъчадан от-олен джыйып, сепетине къоя. Оларнынъ эчкилери яш шорбаджысынынъ кетирген оленлерини пек севе. Акъшам исе озюнинъ лезетли сютюни бере. Къартанасы онынънен торуныны сыйлай.

Булардан гъайры Айше бем-беяз сарыкозьлю попадиелерден ве къырмызы ялерден гульчемберлер орьмеге биле. Анасы бу чечек чемберлерни пек бегене, онынъ ичюн де Айше кунь бою бир къач чембер оре.

Кечкен базар куню Сервер анасынен оларгъа мусафирликке кельди. Сервер балалар багъчасына къатнай экен. Онда пек шенъ, чюнки бутюн балалар бир ерге топланып ойнай экенлер. Оюнджакъ десенъ, ады-эсабы ёкъ. Буюк бир оданынъ кошесинде балабан аквариум бар, онынъ ичинде алтын пулларыны йылтыратып, тюрлю балычыкълар ялдай. Балалар балыкъларны къуру отьмек парчачыкъларынен беслейлер... Буларны Айшеге Сервер айтты.

Шу куню акъшамы бабасы мусафирлерни озгъарып, станциягъа кетти. Анасы исе скемлеге отурып, Айшени къучагъына алды.

— Къызчыгъым, неге мугъайдынъ?— деп сорады.

Айшенинъ тап агълайджагъы кельди. Бетини анасынынъ кокюсине таяп, юткъуна-юткъуна сёйленди.

— Анай, онда балалар пек чокъ экен... Мен де багъчагъа бармакъ истейим... Балычыкъларны кореджегим келе...

Анасы Айшечикни янагъындан опип:

— Яхшы, къызчыгъым, барырсынъ,— деди.— Ярын алып барырым.

Айшенен анасы ешиль поездгъа минип кеттилер. Айше бурнуны пенджере джамына таяп, этрафкъа козь этти. Янашада ешиль тереклер ве оларнынъ талдасына сакълангъан беяз эвлер, быланыкъ сувлы арыкълар корюнди. Мына шеэр... Поезднинъ къаршысына чапкъан эвлер озь тезликлерини аман-аман явашлатып, сонъ, токъталдылар. Айше даа узакъ ерлереге кетер эди амма, тюшмек керек олды. Айшени анасы

экикъатлы дюльбер бир бинагъа алып кельди. Оларны акъ халатлы, кулер юзлю бир къадын къаршылап алды. Башта анасынен лаф этти. Сонъ Айшенинъ элинден тутып, оны буюк ве айдын бир одагъа алып барды. Онда оларны шу саат балалар сарып алдылар.

— Бизге янъы бир бала кельди,— деди акъ халатлы къадын.— Ады Айшедир. Онъа оюнджакъларынъызны косьтеринъиз ве бирликте ойнанъыз.

Балалар бири-бирини болип, Айшенен лакъырды этти ве оны оюнгъа чагъырдылар. Кимге джевап береджегини бильмеген Айше ири мавы козьлерини аквариумгъа тикип къалды. Онынъ ичинде алтын балыкълар ялдайлар. Пенджереден ургъан кунеш нурлары бу балыкъларны тыпкъы масаллардаки алтын балыкълар киби парылдаталар.

— Айды, къызым, сыкъылмай ойнай бер,— деди анасы ве эгилип Айшени опьти.— Мына бала багъчасына кельдинъ. Акъшам келип алырым сени.

Айше анасына сарылып, къулагъына фысылдады:

— Мен балычыкъларгъа аш бермек истеим.

— Сен Муреббие аптеньден сора, мусааде этсе...

— Яхшы, ана, мен сонъ...

Акъшамында Айше бабасынынъ тизлери устюне отурып, багъчада корип-кечиргенлерини куле-куле айта башлады. Кучюк балычыкъларгъа аш бермек пек зевкълы экен. Бу арада къапы вызнен ачылып, эйджанлы бир алда ичери анасы кирип къалды. Элинде туткъан газетадаки кулер юзлю къызны косьтерип:

— Аферин Валягъа!— деди.— Чатал юрек къыз десенъ де ери бар!

Айшечик инджечик бойнуны узатып, газетадаки ресимни дикъкъатнен бакъкъан сонъ:

— Анай, бу енгечик кимдир?— деп сорады.

— Валя! Валя енге! Пек юксеклерге учты, аз къалды йылдызларгъа ете язды...

— Анай, мен де йылдызларгъа учмакъ истейим!— деп къычырды Айшечик ве бабасынынъ тизлеринден тюшип, анасынынъ янына барды. Газетаны озь элине алып, бир даа ресимге бакъты.

Анасы къакъылдап кульди ве къызынынъ къувурчыкъ сачларындан сыйпап:

— Окъуп буюсенъ бу истегинъ де ерине келир,— деди.— Лякин истек деген шей эр даим къави олмалы, онъа джан-гонъюльден ынтылмалы. Анъламайсынъмы? Зарар ёкъ, буюсенъ, эр шейни анъларсынъ...

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

ДЕНЪИЗДЕ ГЕМИ ЯЛДАЙ

Сервернен Улькер кене давалаштылар. Оларнынъ шаматасыны эшитип, одагъа аналары ашыкъып кирди. Котерильген тозгъа бакъып къашларыны чатты, вай-вай дер киби, башыны саллады.

— Аджеба ер юзюнде тап бу къадар баштакъ балалар даа бармы экен?!— деп окюнди.

Сервер Улькернен асла да ойнамакъ истемей. Улькер ондан эки яш кичкене олса да, ара таптымы, онъа илише, геми яп, денъиз яп, деп зорлай. Бойле ресим оларнынъ диваны устюнде диварда асувлы. О ресимдеки геми де, денъиз де гуя акъикъий. Шимди мавы сув далгъаланып, къаверенкли рамкадан ташып чыкъаджакъ киби келе. Бу бабасынынъ ресими. Бабасы оны пек севе.

Сервер исе — ресим устасы. Балалар багъчасында огренди. Онынъ буюк альбомы ве бир къуту ренкли къарындашы бар. Къардашыны оларгъа якъын кетирмей, ресимни тек озю япа. Эгер Улькер янъылып бу шейлерге эль тийсетсе, Сервер анасынынъ одадан чыкъмасыны беклей де, сонъ, онынъ къулагъындан тутып соза. Бойле алларда Улькер де джевапсыз къалмай: агъасынынъ къарындашларыны джайрата, альбомыны сакълай. Сервер альбомыны къыдырып тапамагъан сонъ аз къала агъламагъа. Улькер исе бундан зевкълана. Тойгъандже кульген сонъ, альбомнынъ сакълангъан ерини косьтере.

Бундан сонъ, эльбет, кене, байгъуш къулакълар эсап кеселер.

Улькер агъасыны даа зияде ачувландырмакъны тюшюне.

Сабанынъ саарь вакътында башта Улькер уяна ве энъкъастан йырламагъа башлай. Сервер исе юкъу байгъынлыгъында. Турып онынъ къулагъыны созаджакъ амма, юкъусыны бозамай.

Мына бугунь Серверининъ юкъусыны ич кимсе бозмады. Пенджереден кунеш кулип бакъты. эвнинъ ичи исинди. Улькер исе йырламай, аксине, агъламсырап, ята. Сервер, истер-истемез башыны котерип, кадясына бакъты. Акъикъатен, къардашы козь-яш токип агълай. Сагъ янагъы къызаргъан ве къатмерлешкендай къабаргъан.

— Анай, анай!— деп къычырды Сервер, теляшнен.— Улькерни балкъурт тишлеген!..

Ачылгъан къапыдан ана чапып кирди.

— Огълум, Сервер, сен не айтасынъ шу, эв ичинде балкъурт къайдан кельсин?

Ана къолуны Улькернинъ башына къойды... шашмалагъандай олды.

— Сервер, огълум, сен янаша одагъа чыкъ...— деди о.— Къардашынъ хасталангъан. Мен экимни чагъырып келейим.

Бираздан акъ халатлы бир къадын кельди. Улькер яткъан одагъа Серверни кирсетмедилер. О, къапы артында къалды. Къулагъыны къапыгъа таяп, экимнинъ айткъанларыны эшитеджек олды. Эшитамады.

Эким кеткен сонь анасы Серверге:

— Огълум, бугунь эвде къал, балалар багъчасына кетме,— деди.

Энди не япмалы? Оюнджакълардан безди, япмагъа башкъа бир иш де ёкъ.

Сервер альбомыны чыкъарды, къарындашларыны стол устюне тизип къойды, бир къач сание тюшюнип отурды ве... ресим япмагъа башлады. Башыны азбучукъ янтайтып, дикъкъатнен сызды ве боялады. Мавы къарындашнен денъиз далгъаларыны япты, беяз къарындаш да бу далгъалар устюндеки акъ гемичикке керек олды. Ачыкъ кокте къушлар авелене.

Сервер ресимни элине алып, баягъы вакъыт онъа бакъып къалды. Дерсинъ денъизде геми ялдай! Сонъ еринден турды, яваштан къапыгъа кельди, ичери кирди. Улькер, сакинден хурулдап юкъламакъта эди. О, энди бираз тюзельген олса керек. Сервер пармакъ уджларына басып. кроватькъа якълашты, альбомнынъ денъиз ве геми ресими япылгъан саифесини ачып, оны кадясынынъ баш ястыгъы янына къойды. Недир ойланып алды. Сонъ... къарындашларыны да шу ерге ташлады.

Сервернен анасы чай ичелер. Бабасы даа иштен къайтмады. Бирден къомшу одадан Улькернинъ давушы эшитильди:

— Сервер! Бу ресимни манъа яптынъмы?

Сервер чай стаканыны кенаргъа итеп, Улькернинъ янына чапып барды.

— Эльбет де санъа!— деп кулюмсиреди.— Айса кимге олсун? Альбом да, къарындашлар да, санъа. Ал, сенинъ олсунлар.

— Сагъ ол,— деди Улькер ве элини онынъ пармакълары устюне къойды.

Ана босагъадан бакъып тура эди. О кулекуле:

— Аджеба ер юзюнде тап бу къадар акъыллы ве гузель балалар даа бармы экен?— деди.

ЯГЪМУР ТОКЪТАДЫ

Ягъмур токътады. Япракълар тоздан арындылар. Булутлар арасындан кунеш чыкъты.

Къартбабасынынъ тизлеринде отургъан кучюк Серверчик:

— Кунеш! Кунеш!— деп къычырды ве эльчигини сылакъ пенджереге узатты,— коресинъми?

Къарт торунына айткъан икяесини болип, къолтукъ таякъларынен тюртип, пенджерени ачты. Эвге тазе ава кирди.

— Энди яхшымы, торунчыгъым?

— Яхшы!— Серверчик бол-сал нефес алды.— Мен кок гудюрдисиден къоркъам. Дженкте де ойле ола эдими, къартбаба?

Къарт индемеди. Къалтыравыкъ пармакъларынен Серверчикнинъ башыны сыйпады. Сонъ, беяз къашлары тюбюндеки кедерли козьлеринен аягъына бакъты. Аягъына дегиль, къушагъынынъ арасына тыкъылгъан бош балагъына бакъты...

Бала, къартбабанынъ бу арекетини корьди... Бир шей анъламады. Енъинден тутып чекти:

— Къартбаба, айдынъыз... азбаргъа, багъчагъа чыкъайыкъ.

— Чыкъайыкъ, балам... Коресинъми, кок юзюнде гогерджинлер учушалар.

Серверчик къуванды.

— Къартбаба, азбар балчыкълы... мени къучагъынъа алырсынъмы?

— Екъ балам...— деди къарт, тыныкъ ве

окюнчли давушнен.— Сени къартананъ алып чыкъар. Самур, мында кель!— о, башыны азачыкъ котерип, пенджере бетке къычырды.

— Къартбаба, озюнъ алып чыкъ,— деди Серверчик.— Севем, дейсинъ, амма къучагъынъа алып кездирмейсинъ.

Къарт, къолтукъ таякъларына таянып, аякъкъа турды, лякин, юреги санчып алды. «Севем, торунчыгъым... амма не япмалы?»— деди ичинден, сонъ, бутюн кевдесинен торунына айланып, муляйим кулюмсиреди.

— Самур,— деди о, энди ичери кирген къарысына.— Серверчикни меним омузларым устюне къой, оны азбаргъа алып чыкъайым...

Къарт, къолтукъ таякъларына таянды да, тек аягъынен адымлап къапыгъа догърулды.

— Бойнумдан яхшы тут, торуным... А! Шай! Бакъ онъа, бою менден юксек олды.

Кроватьнынъ артында килим, килимнинъ устюнде тюфек. Эм керчектен тюфек! Бабасынынъ тюфеги.

Меджит тюфекке токъунмай. Тек бир патрон толдургъанда бабасына ярдым эте. Бабасынынъ бир патронташ патроны бар. Базар куньлери патронташны белине такъып, тюфегини омузына алып, дагъгъа авджылыкъкъа кете. Дагъ десенъ, къаршыда тикленип тура. Койден чыкъып, бир къач тарланы ве дагъ этегиндеки озенни кечкен сонъ, тим-тикине котерильген айланма ёлнен кетмек керек. Ана шу ёлнен кетеберсенъ, дагъгъа барып чыкъасынъ.

Дагъда пек чокъ кийик тавукъ бар экен. Къашкъыр ве кийик домуз да бар, дейлер. Меджит авджылыкъкъа авес эте ве бабасынынъ: «Огълум, сен энди буюк олдунъ, ал тюфекни де, авгъа берабер кетейик», дейджек кунюни беклей.

Меджит тюшюнде биле авджылыкънен огъраша. Базар куньлери саба эрте уяна ве ёргъанынынъ тюбюнден козьлерини джылпылдатып, бабасынынъ авгъа азырлангъаныны сейир эте. Бабасы къапыдан чыкъаджакъта онынъ къувурчыкъ сачларыны сыйпап: «Бираз даа ось де, сонъ, санъа да бир тюфек алырым. Авгъа берабер къатнармыз»,— дей.

«Ось, ось» экен! Даа не къадар осьмек мумкюн буны?»

* * *

Чанъ къакъылды. Оджапче: «Дерс битти»,— деди. Балалар ерлеринден турдулар. Меджит, янашасындан кечеяткъан Эдемнинъ енъинден тутып, оны джиддий бир тавурнен кенаргъа чекти.

Олар чешит ралелерде отуралар. Эдем юксек бойлу олгъаны ичюн артта, алчакъ бойлу Меджит исе огде отура. Лякин, тенефюсте эр даим бир ерде олалар, юз дереден сув кетирип, одырбудыр лаф этелер.

Меджит буюк бир къызгъынлыкънен Эдемге тюшюнджелерини айтты.

— Оля, эвельден айткъан олсанъ энди юз кере дагъгъа барып келир эдик,— деди Эдем.— Чокъ яхшы! Бугунь кетейик, ярынгъа къалдырмайыкъ. Анам шеэрде, бабам исе — иште. Мен онынъ тюфегини алырым.

Дерстен сонъ Меджит эвлерине чапып кельди, чантасыны диван устюне котерип атты ве бир кесек отьмек алып, аман эвден чыкъты. Колхоз анбарлары огюнде оны сабырсызлыкънен Эдем беклей эди. Аркъасында къош тюфек. Меджитни корьгенинен:

— Тез ол!— деп багъырды.— Давранмасакъ, дагъгъа, барып чыкъкъандже къаранлыкъ чёкер...

Олар, къычырша-багъырша, сарп ерлерден кетеяткъанда, бирден, аякълары астындан, бир сюрю гогерджин къанат къакъып, авагъа фырланды. Балалар, козьлерини къуш сюрюсине тикип, тургъан ерлеринде шашып къалдылар.

— Языкъ, оларны вакътында эслемедик,— деди Эдем.— Бир атышта он данесини урып тюшюрмек мумкюн эди...

Къуш сюрюси кок юзюнде айланып, оларгъа таба келе башлады.

— Къана, гизленейикчи,— деди Эдем, Меджитнинь элинден тартып.— Къонаджакълар гъалиба.

Олар тобан обасы артына гизлендилер. Гогерджинлер, къанатларыны яваш-яваш къакъып, былтырдан къалгъан тобан черенине къондылар.

Эдем, керчектен авджы тавурунен, тюфегини яваштан котерип, гогерджинлерге козьледи. Меджит аякъкъа турып, ишарет пармакъларыны агъызына кетирип: бар кучюнен сызгъырмакъ ве къушларны ушкютмек истеди. Лякин, шу арада тюфек патлады... Барот тютюни чекильгенинен Меджитнинъ козьлерине авада ялдагъан кок къанатлар илишти.

— Къуршун бошкъа кетмеген!— деп къуванды Эдем ве аякъкъа турып, къуш тюшкен ерге чапты. Меджалсызлангъан гогерджин, къанатларыны къакъып, онынъ элинден къуртулмакъ истеди.— А-а, къачмакъ истейсинъми? Мына санъа!..

Эдем гогерджинни ерге шыпыртты. Меджитнинъ юзю ап-акь кесильгенини, онынъ ачувлангъаныны, дёгюшке азырланып, юмрукъларыны сыкъкъаныны эслемеди.

Меджит, бирден кери бурулып, койге догъру чапып кетти...

* * *

Меджитке мусафирлер кельдилер. Бугунь онынъ догъгъан куню. Сыныфдашлары, бир къалмай, оны хайырлап кельдилер. Къызлар столларны донаталар.

Янаша одадан бабасы келип кирди. Негедир, илекярлыкънен кулюмсирей. Бир эли артында, недир, гизлеп тута.

— Меджит,— деди о шенъ бир давушнен,— якъын кель, огълум. Сен энди осьтюнъ, буюдюнъ, авджылыкъ чагъына кирдинъ. Мына санъа бахшыш...

Бабасы Меджитке яп-янъы бир тюфек узатты. Балалар оларнынъ этрафында топландылар.

Меджитнинъ козьлери алдында джан чекишкен гогерджин джанланды. Тап агълайджагъы кельди.

— Ал, ал!— деди бабасы тюфекни узатып.— Санъа не олды шу?— Къуванаджагъынъ ерине...

Меджит тюфекни элине алгъанынен, гонълюнде кене авджылыкъ авеслиги къозгъалды.

— Сагъ ол, баба!— деди о.— Авгъа чыкъсам къашкъыр авларым, амма Эдем киби...

— Я Эдем не япты?

— Кечкен шей,— деди Меджит.— Оны хатырламакъ биле истемейим.

ДЕНЪИЗ ТАШЧЫКЪЛАРЫ

Мавы козь денъизге бакъсанъ, кунешнинъ зиясындан козюнъ къамаша. Къашан толкъунлар чакъылларнынъ устюнден чапкъылып ялыгъа чыкъа ве эр бир ташчыкънынъ устюнде бирер кучючик кунеш къалдырып, артларына къачалар. Серинден ельчик эсе.

Эльмира эгилип, элине бир кучюк йылтыравукъ ташчыкъ алды. Ташчыкъ озю сувукъ олса да, этрафкъа бенгаль атеши киби чешит ренкте нурлар сача.

Къызчыкъ артына айланып:

— Ана! Бакъынъыз, насыл дюльбер ташчыкъ!— деп къычырды. Онынъ сесчиги беяз къозуларны анъдыргъан далгъаларнынъ шувултысына къарышып кетти. Буюк джанбазлыкънен чапкъылып, сувдаки уфакъ балыкъларны тутып юткъан шаин къушлар, далгъалар устюнде токътамай авелейлер. Онъ тарафта исе, къуш къанатына бенъзеген ве эп узакълаша берген акъ елькен саллана. Эльмиранынъ анасы балабан, юксек ташнынъ устюне минген, эллеринен козьлерини кунештен талдалап, денъизге козьлерини тикип, бакъып къалгъан. Аякъ устюне турып, мавы денъизнинъ дюльберлигине шашып ойгъа далгъан. Ель онынь къырмызы антерининъ этегини байракъ киби ельпирете. Онынъ орюльген сачлары дагъылгъанлар, юзю исе...

Къызчыкъ озь-озюне: «Не къадар дюльбер меним анам»,— деди де къараргъан янагъыны

кунешке чевирип, кулюмсиреди. Онынъ артында къум гъыджылдады. Бакъса, янына бабасы кельген. Бабасы Эльмираны элине котерип алды ве сувдан азачыкъ корюнип тургъан тайгъалавукъ ташнынъ устюне атлады. Сонъ онъайтын кетирип, козьленип, ялыдан даа узакътаки ташкъа секреди, ондан сонъ, учюнджи ташкъа, дёрдюнджи... Эльмира башта къоркъты ве къолчыкъларынен бабасынынъ бойнуна сарылды. Бабасы исе, оны пек тутып, бир таштан дигерине, ондан даа дигерине ойле кямиль бир атлай ки, дерсинъ о бу тайгъакъ, сылакъ ташларнынъ устюнден атламагъа та балалыгъындан огренген. Эльмира энди къоркъмайып, козь къамаштырыджы ялтыравукъ чакъылларнынъ устюне чапкъылаяткъан толкъунларнынъ шувултысыны анъдыргъан сесчигинен шакъылдап кульди.

— Баланы йыкъарсынъ!— узакътан анасынынъ сеси оларгъа зорнен ишитильди.

Бабасы аман-аман денъизнинъ ортасында токътады ве аювгъа ошагъан балабан къаягъа бакъып къалды, гуя къая эгилип денъизден сув ичеята... Эльмиранынъ бабасы тюшюнджели эди. О бир вакъытта бу ерлерде сув алты къайыгъында ялдагъаныны хатырласа керек. Эльмира бабасынынъ кедерли юзюне бакъты ве беклемезден сорады:

— Бабай, айтсанъыз, сув алты къайыкълары насыл олалар я?

Бабасы онъа эджаннен бакъты да чырайыны сытты.

— Энъ эйиси сен о къайыкъларны бильмесенъ яхшы, къызым,— деди о талгъын сеснен.— Яхшысы, сен бакъ, денъиз недай дюльбер ола! Бакъ. Э-ге-ге-гей!..— бабасы олгъан сесинен бала киби багъырды, эм де янъгъыравукъ сеснен бала киби шакъылдап кульди.

— Э-ге-ге-гей!..— къувурчыкъ къозуларны анъдыргъан далгъаларнынъ устюнден атлап- атлап бу сес узакъларгъа кетип, денъизге синъди.

— Яхшы бакъ, къызым. Эвге къайтып барсакъ,.. денъизнинъ насыл дюльбер олгъаныны достларынъа айтырсынъ.

Эльмира башта денъизни корьгени ёкъ эди. Денъиз акъкъында онъа къартанасы чокъ икяе эте эди. Анасынен бабасы да чокъ айта эдилер. Эльмира оны о къадар балабан, сынъырсыз,.. о къадар мавы, ешиль,.. о къадар къарарсыз дюльбер, аджайип беллемей эди.

Эльмира да сувдан бурнунынъ уджуны чыкъарып тургъан ташнынъ устюнде турмакъ истеди. Бабасы оны яваштан ташнынъ устюне къойды да озю онынъ этегинден тутып турды.

Далгъаларнынъ балачыкълары буюклеринден айырыла ве келип-келип онынъ аягъына урулалар. Эльмира эвде озь мышычыгъыны сыйпагъаны киби, гуя олар шай озьлерини сыйпатмакъ, охшатмакъ истейлер. О авучыны далдырып, къоюю тюслю сувдан бир авуч сув алды. Авучында о сув, чокъракъ сувы киби ачыкъ тюс, буллюр сувгъа чеврильди. Эльмира сувнынъ дадыны бакъаджакъ олып агъызына алды.

— Аджджы да о, бабай!— деди Эльмира тааджипленип.

— Эльбет, къызым...

— Я нечюн? Сен эвде, экенде, барсам денъизден ичип-ичип тояджагъым, деген эдинъ де. Сен ичип тойдынъмы?

— Ёкъ, къызым...

— Я нечюн?

— Оны не къадар чокъ ичсенъ, о къадар даа чокъ ичеджегинъ келе.

Анасы энди асабийленип, узакътан элиндеки явлыгъыны саллап, оларны чагъырып башлады. Бабасы Эльмираны кене къолуна котерди ве бир таштан дигерине атлай-атлай ялыгъа чыкъты.

— Энди давранмакъ керек,— деди анасы.— Самолёт учмагъа олгъаны-оладжагъы бир саат вакъыт къалды...

— Кетемиз, кете,— деди де бабасы Эльмираны ерге, сыджакъ къумнынъ устюне тюшюрди.— Пек абдырама, етиширмиз.

Бир афта Эльмира бу ерлерге, бу сёйленчек толкъунларнынъ юрек охшайыджы шувултысына ойле алышты ки, оларны ич ташлап кетеджеги кельмеди. О эльчигини бабасынынъ авучындан чыкъарып сувнынъ янчыгъына барды. Къызчыкъ ашыкъып-ашыкъып антерининъ кучючик джеплерине чешит ренкли ялтыравукъ ташчыкълар толдура башлады. Озю де энъ дюльбер, энъ ялтыравукъ, энъ гузель сойларыны сайлап алды. Далгъалар исе яваштан онынъ аякълары янына йылышып келип, сары сандалларына тиелер. Анасынен бабасы да сандалларыны сылаткъаны ичюн, ничюндир оны сёгмедилер. Аксине, олар экиси де онъа бакъалар, муляйим юзлеринде исе, тебессюм.

Бир къач сааттен сонъ олар энди башкъа шеэрде эдилер... Денъиз узакъта къалды. Таксиден тюшеяткъан Эльмираны корьген огъланчыкълар шу ан онынъ къартанасыны тенбилемеге чаптылар. Олар пек яхшы билелер — къартанай бойле къуванчлы хабер ичюн мудждe, яни, лезетли бир шейлер берир. Битасы Эльмираны, анасыны, бабасыны босагъагъа чыкъып, къаршылады. Битасы пек къуванды, эписини опип чыкъты. Къаве тедаригине башлады.

Анасынен бабасы, бири-бирине лаф бермей, ашыкъып, насыл барып-кельгенлерини, насыл гузель раатлангъанларыны икяе эттилер. Олар битайгъа балабан юн шал ве Москвада махсус онъа алынгъан электрикнен кочкен къаве дегирменини багъышладылар.

Битасына бир шей багъышлап оламагъаны ичюн Эльмира бир тюрлю ынджынгъан киби олды. Лякин, шу арада, эр биринде бирер кунеш олгъан, чешит ренкли ялтыравукъ ташчыкъларыны хатырлады. О, экинджи одагъа чапып барып анасынынъ чемоданыны акътарды. Эльмира ташчыкъларыны авучына сыра-сыра тизип, къуванчнен битасына чапып кельди.

Битасы бакъты да, шашты. О торунчыгъынынъ бахшышына ойле къуванды, атта къавеси биле янып къалды. Эвнинъ ичине янгъан къаве къокъусы джайрады. Битасы къавесининъ янгъанына да къулакъ асмады, о Эльмираны къучакълады, онынъ янагъындан, козьлеринден манълайындан сыйпап опьти.

— Бу меним ичюн энъ къыйметли бахшыш,— деди битасы, яваштан, къулагъына фысылдап.

— Биз, берабер барсакъ, мен сизге бойле ташчыкъларнынъ чокъ олгъан ерини косьтеририм,— деди Эльмира.

Онда эр ташчыкънынъ устюнде бирер кунешчик яна!..

МУНДЕРИДЖЕ

ОБРЫВИСТАЯ ДОРОГА

На крымско-татарском языке

Рассказы

Редактор *С. У. Эминов*
Рессам *Р. Галгоева*
Тех. редактор *Т. Смирнова*
Ресимлер редакторы *И. Цыганов*
Корректор *Ш. Абильватова*

Басмаханеге берильди 20/V-1971 с. Басмагъа рухсет этильди. 29/VII-1971 с. Форматы 70×90$^{1}/_{32}$. Басма табагъы 2,75. Шартлы басма табагъы 3,22. Нешр табагъы 2,88. Р 12829. Тиражы 3000. Гъафур Гъулям адына эдебият ве санъат нешрияты. Ташкент, Навоий 30. Шартнаме 247—68.

Озьбекстан ССР Министрлер Совети Матбуат Девлет Комитетининъ Ташкент полиграфкомбинатында № 2 кягъыткъа басылды. 1971 с. Ташкент, Навоий, 30. Сымарыш 42. Фияты 9 к.